

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΠΡΟΟΙΜΙΑ ΡΩΜΑΙΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ

Σ' ένα Παρισινό χφ. του 8^{ου} αιώνα κάποιο αδέσποτο λατινικό απόσπασμα μας πληροφορεί ότι υπάρχουν τρεις τύποι ιστορικών προοιμίων: *De historia, de persona, de materia*. Ο ιστορικός, είτε επαινεί γενικά τη χρησιμότητα της ιστορίας, όπως κάνει ο Κάτων¹, είτε παρουσιάζει τους λόγους που τον παρακίνησαν ν' αναλάβει αυτό το έργο, όπως ο Σαλλούστιος, είτε δηλώνει πως το θέμα με το οποίο θ' ασχοληθεί είναι σπουδαίο ώστε ν' αξίζει να καταγραφεί και να διαδαστεί², όπως κάνει ο Λίβιος³.

Είναι προφανές ότι το παραπάνω απόσπασμα απηχεί, αν δεν προέρχεται αυτούσιο, κάποιο παλιότερο ρητορικό εγχειρίδιο⁴, αλλά η διατύπωσή του, και ιδιαίτερα η παράθεση των ονομάτων τριών ιστορικών ως των κατεξοχήν εκπροσώπων του κάθε είδους, δημιουργεί ίσως την εντύπωση ότι τα Ρωμαϊκά ιστορικά προοίμια είχαν αποκλειστικά μια από τις τρεις παραπάνω μορφές. Στην πραγματικότητα κανένα από τα σωζόμενα προοίμια αρχαίου ιστορικού έργου δεν είναι τόσο μονοσήμαντο, ενώ στα περισσότερα βλέπουμε να συνυπάρχουν και τα τρία στοιχεία που επισημαίνει ο ανώνυμος ρητοροδιδάσκαλος. Σκοπός αυτής της ανακοίνωσης είναι να εξετάσει τα προοίμια του Σαλλουστίου, του Λιβίου και του Τακίτου από την άποψη ανταπόκρισής τους προς τον παραπάνω ρητορικό κανόνα και να συναγάγει

1. Οι *Origines* του Κάτωνα δεν έχουν διασωθεί. Η πίστη του όμως στη χρησιμότητα της ιστορίας φαίνεται από το παρακάτω χωρίο του Πλουτάρχου (*Κατ. Πρεσβ.* 20.7): «καὶ τὰς ἱστορίας δὲ συγγράφαι φησὶν αὐτὸς ἰδίᾳ χειρὶ καὶ μεγάλῃς γράμμασιν, ὅπως οἴκοθεν ὑπάρχοι τῷ παιδί πρὸς ἔμπειρίαν τῶν παλαιῶν καὶ πατριῶν ὠφελείσθαι». Πβ. και 25.4.

2. Αυτό το είδος προοιμίου συνιστά και ο Λουκιανός (*Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν* 53). Ο ιστορικός δεν θα επιζητήσει την εύνοια των ακροατῶν του ὅπως ο ρήτορας, ἀλλὰ θὰ προσπαθήσει να κερδίσει την προσοχή τους τονίζοντας την ωφέλεια που θ' αποκομίσουν ἀπὸ τὸ ἔργο του (... ἀλλὰ τὸ τῆς εὐνοίας παρὲς προσοχὴν καὶ εὐμάθειαν εὐπορήσει τοῖς ἀκούουσιν. προσέξουσιν μὲν γὰρ αὐτῷ ἢν δείξῃ ὡς περὶ μεγάλων ἢ ἀναγκαιῶν ἢ οικειῶν ἢ χρησίμων ἔρει). Πβ. L. Spengel, *Rhetores Graeci*, Lipsiae 1880, I.428.20 - 22 και III.450.21.

3. «Principiorum ad historiam pertinentium species sunt tres: de historia, de persona, de materia. Aut enim historiae bonum generaliter commendamus, ut Cato, aut pro persona scribentis rationem eius quod hoc officium adsumpserit reddimus, ut Sallustius eo loco, ubi dicit: *sed ego adulescentulus initio, sicuti plerique, studio ad rem publicam latus sum, aut eam rem, quam relaturi sumus, dignam quae et scribatur et legatur ostendimus, ut Livius ab urbe condita*». (C. Halm, *Rhetores Latini Minores*, Lipsiae 1863, σ. 588.28. Πβ. και Spengel, ὁ.π. I.331.3: ... λαμβάνεται προοίμιον... ἐκ προσώπου ἢ ἐκ πράγματος ἢ ἐξ ἀμφοῖν. Βλ. επίσης I.463.23 και πβ. Αριστ., *Ρητορ.* 1415a26 - 7, 1415b34 κ.ε.

4. Πβ. R. M. Ogilvie, *A Commentary on Livy 1 - 5*, Oxford 1965, σ. 23.

ορισμένα συμπεράσματα από την έκταση και τον τρόπο που χρησιμοποιεί ο καθένας στα προοίμιά του τους προαναφερθέντες κοινούς τόπους⁵.

Αρχίζω με χρονολογική σειρά. Τα προοίμια και των δύο ιστορικών μονογραφιών του Σαλλουστίου είναι μοναδικά και ως προς την έκταση και ως προς το περιεχόμενό τους⁶. Μάταια θ' αναζητήσει κανείς τους γνωστούς κοινούς τόπους στις πρώτες παραγράφους. Τόσο στο *BC* όσο και στο *BJ*, ο Σαλλούστιος αρχίζει το έργο του με στοχαστικές, αν και καθόλου πρωτότυπες, παρατηρήσεις για την υπεροχή του νου και των πνευματικών αρετών έναντι του σώματος και των υλικών αγαθών⁷. Αυτή η πνευματική ανωτερότητα (*virtus animi*), που σε αντίθεση με το εφήμερο και φθαρτό της ύλης έχει αιώνια λάμψη⁸, συμπεριλαμβάνει για τον Σαλλούστιο και την ηθική διάσταση, μια και εκδηλώνεται με τον *labor*, την *continentia* και την *aequitas*. Όσο η *virtus animi* ισχύει, τα ανθρωπίνα πράγματα εξελίσσονται ομαλά (*BC* 2.3), γιατί η όποια εξουσία διατηρείται εύκολα όταν βασίζεται στις αρετές που την ανέδειξαν (*BC* 24: *Nam imperium facile eis artibus retinetur quibus initio partum est*)⁹. Από τη

5. Η επανάληψη και προβολή κοινότοπων ιδεών δεν αποτελεί υποχρεωτικά είδος «μανιέρας». Πβ. D. C. Earl, *The Political Thought of Sallust*, Cambridge 1961, σ. 7. Κι όπως σωστά παρατηρεί ο Ogilvie (ό.π.), το γεγονός ότι στο προοίμιο της ιστορίας του ο Λίβιος κάνει χρήση κοινών τόπων δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι ο ίδιος αρνείται την αλήθεια τους. «A cliché need not be a lie». Τους τόπους των προοιμίων Ρωμαίων ιστορικών πραγματεύεται διεξοδικά ο H. Herkommer, *Die Topoi in den Proömien der römischen Geschichtswerke*, Diss. Tübingen 1968. Πβ. επίσης T. Janson, *Latin Prose Prefaces*, Stockholm 1964 και Earl, *Prologue - form in Ancient Historiography, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin 1972, τόμ. 2, σσ. 842 - 56. Για τους συνήθεις κοινούς τόπους των ιστορικών προοιμίων γενικά βλ. G. Avenarius, *Lukians Schrift zur Geschichtsschreibung*, Meisenheim 1956, κεφφ. D και G και πβ. K. Vretska, *De Catilinae coniruatione* (Kommentar), Heidelberg 1976, τόμ. 1, σσ. 23 κ.ε.

6. Για τα προοίμια του Σ. έχουν γραφεί πολλές ειδικές εργασίες. Αναφέρω τις σημαντικότερες: G. Boissier, *Les prologues de Salluste*, *Journal de Savants*, n.s. 1 (1903) 59 - 66, - F. Klingner, *Über die Einleitung der Historien Sallusts*, *Hermes* 63 (1928) 165 - 92, - F. Egermann, *Die Proömien zu den Werken des Sallust*, Wien 1932 (Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften 214,3), - S. Pantzerhielm - Thomas, *The Prologues of Sallust*, *Symbolae Osloenses* 15 - 16 (1936) 140, - E. Bolaffi, *I proemi delle monografie di Sallustio*, *Athenaeum* 16 (1938) 128 - 57, - M. Rambaud, *Les prologues de Salluste et la démonstration morale dans son oeuvre*, *RÉL* 24 (1946) 115 - 30, - A. D. Leeman, *Sallusts Prologe und seine Auffassung von der Historiographie*, *Mnemosyne*⁴ 7 (1954) 323 - 39 και 8 (1955) 38 - 48, - E. Skard, *Sallust und seine Vorgänger*, 1956 (*Symb. Osl.* παράρτημα 15), - A. La Penna, *Il significato dei proemi Sallustiani*, *Maia* 11 (1959) 23 - 43 και 89 - 119, - E. Tiffou, *Essai sur la pensée morale de Salluste à la lumière de ses prologues*, Montreal 1974.

7. Πβ. M. L. W. Laistner, *The Greater Roman Historians*, Berkeley 1947, σ. 52 κ.ε. Για τις πηγές του Σ. στα προοίμια των μονογραφιών του βλ. C. Wagner, *De Sallustii prooemiorum fontibus*, Diss. Leipzig 1910 και J. Morr, *Die Entstehung der Einleitungen von Sallusts bellum Catilinae und Jugurthinum*, Pr. Troppau 1914. Πβ. επίσης P. Perrochat, *Les modèles grecs de Salluste*, Paris 1949 και W. Avenarius, *Die griechischen Vorbilder des Sallust*, *Symb. Osl.* 33 (1957) 48 - 86.

8. *BC* 1.4: *Nam divitiarum et famae gloria fluxa atque fragilis est, virtus clara aeternaque habetur*. Πβ. Κικέρ., *Phil.* 4.13 (*cum alia omnia falsa, incerta sint, caduca, mobilia, virtus est una altissimis defixa radicibus*) και Ισοκράτης, *Δημόν.* 5 - 7.

9. Πβ. Πολύβιο 10.36.5 (*κάλλιστα φυλάττουσι τὰς ὑπεροχὰς οἱ κάλλιστα διαμείναντες ἐπὶ τῶν αὐτῶν προαιρέσεων, αἷς ἐξ ἀρχῆς κατεκτήσαντο τὰς δυναστείας.*) και Δ. Κάσ. 38.38.3 (*διὰ τῶν αὐτῶν ἐπιτηδευμάτων καὶ κτᾶται τὰ ἀγαθὰ καὶ σώζεται.*)

στιγμή όμως που υποχωρεί μπροστά στην επέλαση των *maiae artes*, δηλαδή της *desidia*, της *lubido* και της *superbia*¹⁰, πρωταγωνιστικό ρόλο αναλαμβάνει πλέον η *fortuna*, η οποία και αναστατώνει τα πάντα¹¹. Μία από τις συνέπειες αυτού του φαινομένου είναι η συνεχής εναλλαγή των κατόχων της εξουσίας από τον πνευματικά και ηθικά κατώτερο στον πνευματικά και ηθικά ανώτερο (2.6: *Ita imperium semper ad ortumque quemque a minus bono transfertur*). Η ηθικολογική αντίληψη που έχει για την ιστορική εξέλιξη ο Σαλλούστιος είναι προφανής¹². Παρά τούτα και μ' όλο που η επιτυχία σε όλες σχεδόν τις ανθρώπινες δραστηριότητες εξαρτάται από την πνευματική ικανότητα, οι περισσότεροι άνθρωποι είναι δούλοι του σώματος κι ως εκ τούτου καταδικασμένοι σ' έναν άδοξο βίο. Για τον Σαλλούστιο όμως αυτός που ζει πραγματικά είναι εκείνος που αποδέχεται στη δόξα και την αθανασία μέσω της εκπλήρωσης κάποιου υψηλού σκοπού (2.9: *Verum enimvero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus praeclari facinoris aut artis bonae famam quaerit*)¹³.

Αυτό είναι με λίγα λόγια το περιεχόμενο των δύο πρώτων κεφαλαίων — από τα τέσσερα συνολικά — του προοιμίου του *BC*. Αλλά παρόμοιους στοχασμούς βρίσκουμε και στα πρώτα κεφάλαια του *BJ*. 'Αδिका, λέει ο Σαλλούστιος, μεψιμοιρούμε για την αδυναμία της ανθρώπινης φύσης, τη βραχεία διάρκεια της ζωής και την παντοδυναμία της τύχης¹⁴. Τίποτε από όλα αυτά δεν ισχύει, αν ηγεμόνα στη ζωή μας έχουμε τον νου, ο οποίος και μας οδηγεί στη δόξα μέσω της αρετής (1.3: *Qui... ad gloriam virtutis via grassatur*)¹⁵. Η τύχη, αντίθετα, δεν μπορεί ούτε να μας δώσει, ούτε να μας αφαιρέσει την αρετή¹⁶. ούτε πάλι μπορεί να μας εξουσιάσει, ενώ μπο-

10. Για μια σύντομη ανάλυση των παραπάνω *maiae artes* καθώς και των αντίθετων *bonae artes* βλ. Vretska 67 - 70, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

11. *BC* 2.3 - 5. Η ηθική διάσταση της *virtus animi* φαίνεται και από το γεγονός ότι οι εκδηλώσεις της δεν ονομάζονται *virtutes* αλλά *artes* (*bonae artes*, *maiae artes*). Με αυτή την ονομασία ο Σ. επιδιώκει να υπογραμμίσει, όπως σωστά παρατηρεί ο Earl (σ. 12), «his being concerned not primarily with states of mind but with conduct, for an *ars* is essentially something which is practised». Περισσότερα για το πώς αντιλαμβάνονταν τη *virtus* ο Σ. βλ. Earl, κεφ. 3 και Tiffou, σσ. 141 κ.ε.

12. Πβ. Κικέρου *Rep.* 3.37 (*An non cernimus optimo cuique dominatum ab ipsa natura... datum?*), Σενέκα, *Epp.* 65.24 (*serviant ergo deteriora melioribus*) και 90.4, Ξενοφ., *Κ.Π.* 8.37.1, Δ. Αλικ. 1.5.2, Κούρτιο Ρούφο, *προοίμιο*. Βλ. επίσης Κικέρου, *Legg.* 3.31 (*qualescumque summi civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse; quaecumque mutatio morum in principibus extiterit, eandem in populo secutam.*) και πβ. Πλάτ., *Πολιτεία* 544D - E, Πολύβιο 3.4.6 και E. Kornemann, *Zum Staatsrecht des Polybios*, *Philologus* 86 (1931) 169 - 84.

13. Πβ. Σενέκα, *Brev. vit.* 2.2 και *Epp.* 60.4. Κάτι ανάλογο βρίσκουμε και στο προοίμιο του Διοδώρου (1.2.3): *τοῖς μὲν... μηδὲν ἀξιόλογον πράξασιν ἅμα ταῖς των σωμάτων τελευταῖς συναποθνήσκει καὶ τὰ ἄλλα τὰ κατὰ τὸν βίον· τοῖς δὲ δι' ἀρετὴν περιποιησάμενοις δόξαν αἰ πράξεις ἅπαντα τὸν αἰῶνα μνημονεύονται*. Πβ. και Δ. Αλικ. 1.1.2 (σημ. 30). Για την έννοια της *gloria* (*fama*) και τη σχέση της με την αθανασία (*memoria*) στον Σ. βλ. Earl, σ. 7 κ.ε. και Tiffou, σ. 106 κ.ε.

14. Πβ. Σενέκα, *Brev. vit.* 2.

15. 'Ότι η δόξα έρχεται ως ανταμοιβή της αρετής βλ. Κικέρου *Mil.* 97: *ex omnibus praemiis virtutis... amplissimum esse praemium gloriam*. Πβ. και *Tusc. disp.* 1.109: *gloria virtutem tamquam umbra sequitur*.

16. Πβ. Σενέκα, *Const. sap.* 5.4: *Nihil eripit fortuna nisi quod dedit; virtutem autem non dat, ideo nec detrahit*. Πβ. και *Epp.* 41.8.

ρούμε να την εξουσιάσουμε εμείς, αρκεί βέβαια οι επιδιώξεις μας στη ζωή να είναι κυρίως πνευματικής και όχι υλικής μορφής, οι στόχοι μας υψηλοί και έντιμοι, όχι ευτελείς και φαύλοι. Γιατί σε αντίθεση με τη φθαρτότητα των υλικών αγαθών *ingeni egregia facinora sicuti anima immortalia sunt* (2.2. Πβ. και BC 1.4, σημ. 8).

Αν οι μονογραφίες του Σαλλουστίου είχαν χαθεί και για τον ίδιο δεν γνωρίζαμε τίποτε άλλο παρά μόνο ότι είχε γράψει αυτά που μόλις ακούσαμε, δύσκολα, νομίζω, θα μπορούσε να φανταστεί κανείς πως ο συγγραφέας μας είναι ιστορικός και ότι τα κείμενα που έχουμε μπροστά μας αποτελούν τμήμα προλόγων ιστορικών έργων. Είναι με αυτή κυρίως την έννοια που χαρακτηρίσα προηγουμένως μοναδικά τα προοίμια του Σαλλουστίου¹⁷.

Αν και ο Κοϊντιλιανός δέχεται ότι τίποτε δεν είναι άσχετο με το θέμα, εφόσον είναι σχετικό με τον ομιλητή (4.1.12: *tum pertinere ad causam puto quidquid ad dicentem pertinet*), σε άλλο σημείο του έργου του επικρίνει τον Σ. ότι ακολουθώντας στα προοίμια του τον Γοργία και τον Ισοκράτη *nil ad historiam pertinentibus principiis orsus est* (3.8.9). Αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι τα προοίμια του Σ. είναι άσχετα με το θέμα του (Boissier), αλλά μόνο ότι δεν είναι οργανωμένα σύμφωνα με τους κανόνες του είδους της ιστορίας (Egermann, Bolaffi, Earl, σ. κ.ε.): θυμίζουν περισσότερο επιδεικτικό ρητορικό λόγο και λιγότερο ιστορική σύνθεση. (Πβ. Tiffou, 29 και Γράνιο Λικινιανό 36: *nam Sallustium non ut historicum aiunt sed ut oratorem legendum*). Για τους κανόνες των ιστορικών προοιμίων βλ. Vretska, σσ. 23 - 28, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Οι Vretska (*Geschichtsbild und Weltanschauung bei Sallust, Gymnasium* 48, 1937, 24 - 43, — εφεξής Vretska, *Gm*), Egermann, Earl και P. McGushin, (*Bellum Catilinae - Commentary* —, Leiden 1977, σ. 291 - 2), εξάλλου, υποστηρίζουν ότι τα προοίμια του Σ. έχουν άμεση οργανική συνάφεια με τα θέματα των μονογραφιών του, ενώ σύμφωνα με την πληρέστερα τεκμηριωμένη άποψη του Tiffou «*ceux - ci restent bien extérieurs au genre historique, mais ils sont profondément intégrés à l' esprit des monographies dont ils déterminent toute l' économie et l' originalité*». (ό.π.σ. 35). Τέλος η δική μας ανάλυση ελπίζω να δείξει ότι, ανεξάρτητα από τη ρητορικότητα των προοιμίων του, ο Σ. δεν αγνοεί, αλλά λαμβάνει υπόψη του και χρησιμοποιεί τους κοινούς τόπους των ιστορικών προοιμίων.

Συνεχίζω με το *BJ*: Η επιδίωξη στρατιωτικών και πολιτικών αξιωμάτων είναι βέβαια πνευματικής μορφής, αλλά στις μέρες μας, λέει ο Σαλλούστιος, πρέπει να είναι ελάχιστα επιθυμητή εξαιτίας της επικρατούσας αναξιοκρατίας. Το να κυβερνάς με τη βία δεν είναι σωστό, όσο κι αν έτσι θα μπορούσες να βελτιώσεις πολλά

17. Πβ. Earl, Prologue - form etc. (σημ. 5), σσ. 844, 846. Ο Earl, υπογραμμίζοντας τη μοναδικότητα των προοιμίων του Σ., υποστηρίζει επιπλέον ότι τα πρώτα κεφάλαιά τους συνιστούν ιδιαίτερο λογοτεχνικό είδος, που είναι «*neither history nor epideictic*» (σ. 849): επισημαίνει την ομοιότητά τους με τις εναρκτήριες γενικές παρατηρήσεις των *Ηθ. Νικομ.*, των *Πολιτικών* και των *Μεταφυσικών* του Αριστοτέλη και εκφράζει τη λίαν τολμηρή άποψη ότι ο Σ. έχει εν προκειμένω επηρεαστεί από τις εισαγωγές των παραπάνω έργων του Α., τα οποία μόλις είχαν γίνει γνωστά τότε στη Ρώμη. «*And Sallust certainly had that eye for the unusual and recherché, that passion for the striking and the shocking, that touch of sheer perversity which could have led him to the use of Aristotle in such an odd fashion. For what is beyond dispute is that whether directly influenced by Aristotle's works or not, he began 'bellum Catilinae' and 'bellum Jugurthinum' as though they were not works of history but philosophical and ethical treatises* (σ. 855).

πράγματα· από την άλλη μεριά, το να πολιτεύεσαι χωρίς αποτέλεσμα και να κερδίζεις μόνο το μίσος των άλλων είναι δείγμα ύψιστης ανοησίας (κεφ. 3)¹⁸. Υπάρχουν, εν τούτοις, πνευματικές ασχολίες, που αξίζει να τις επιδιώκει κανείς· in primis magno usui est memoria rerum gestarum (4.1)¹⁹. Έτσι, στο τέταρτο από τα πέντε κεφάλαια του προοιμίου του *BJ*, συναντούμε επιτέλους τον πρώτο από τους καθιερωμένους τόπους των ιστορικών προοιμίων, τον έπαινο δηλαδή της ιστορίας· έναν έπαινο μάλλον έμμεσο και εξαντλούμενο σε οκτώ μόνο λέξεις. Υπάρχουν λόγοι όμως γι' αυτή τη φειδώ και ο ένας μάλιστα από αυτούς είναι εντυπωσιακά πρωτότυπος, από την άποψη ότι δεν τον επικαλείται κανείς άλλος ιστορικός. Για την αξία της ιστορίας, συνεχίζει ο Σαλλούστιος, δεν χρειάζεται να πω τίποτε περισσότερο, όχι μόνο γιατί πολλοί πριν από μένα έχουν μιλήσει γι' αυτήν²⁰, αλλά και διότι θα μπορούσε να με κατηγορήσει κανείς για ματαιοδοξία (per insolentiam) βλέποντάς με να εγκωμιάζω ο ίδιος την προσφιλή μου ενασχόληση (4.2)²¹.

Στο προοίμιο του *BC* ο έπαινος της ιστορίας είναι περισσότερο έμμεσος και καλυμμένος. Όμορφο πράγμα, λέει ο Σαλλούστιος, να υπηρετεί κανείς την πατρίδα του με έργα, αλλά δεν είναι ευκαταφρόνητο να της προσφέρει υπηρεσίες έστω και με τον λόγο. Et qui fecere et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur (3.1). Και, μολονότι αναγνωρίζω, συνεχίζει, ότι η δόξα των έργων είναι πολύ μεγαλύτερη από τη δόξα των λόγων, η ιστοριογραφία είναι μια εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση (3.2: In primis arduum videtur res gestas scribere)²² εξαιτίας: α) της ανάγκης να χρησιμοποιηθεί γλώσσα και ύφος ανάλογα του μεγέθους και της σπουδαιότητας των πράξεων²³ και β) της προσπάθειας του ιστορικού να γίνει πιστευτός χωρίς να φανεί

18. Η Στωική επίδραση είναι και εδώ εμφανής. Πβ. Σενέκα, *Ot.* 3.3: Si res publica corruptior est quam ut adiuvari possit, si occupata est malis, non nitetur sapiens in supervacuum nec se nihil profuturus impendet; si parum habebit auctoritatis aut virium nec illum erit admissura res publica, ... ad iter, quod inhabile sciet, non accedet.

19. Ο λόγος είναι προφανής. Η γνώση του παρελθόντος υποτίθεται ότι συμβάλλει στην πρόβλεψη του μέλλοντος. Πβ. Θουκυδ. 1.22.4, Ισοκράτη 2.35 (ἄν γὰρ τὰ παρεληλυθότα μνημονεύης, ἄμεινον περι τῶν μελλόντων θουλεύσει.), 6.59, Αριστ., *Ρητορ.* 1368a30 (ἐκ γὰρ τῶν προγεγονότων τὰ μέλλοντα καταμαντευόμενοι κρίνομεν).

20. Βλ. Πολύβιο 1.1 και 9.2.25, Κικέρ. *De orat.* 2.36 και πβ. προηγούμενη σημείωση.

21. (Πβ. Τάκιτο, *Ann.* 14.43.1). Έμμεσα όμως την εγκωμιάζει λίγο μόλις παρακάτω: tanto tamque utili labori meo (4.3), maiusque commodum ex otio meo (4.4). (βλ. σ. και σημ. 31). Κατά τον Leeman (ό.π.σ. 43) ο Σ. αποφεύγει να εγκωμιάσει φανερά την ιστορία «aus Angst vor invidia». Αλλά η ματαιοδοξία, ή έστω η οίηση, δεν συνεπάγονται αναγκαστικά τον φθόνο των άλλων.

22. Η ιστοριογραφία επομένως απαιτεί μόχθο, αλλά ο labor είναι, όπως είδαμε (σ.), μια εκδήλωση της virtus animi. Πβ. McGushin, σ. 46 και Δ. Αλικ. 1.1.2 - 4. Ο Λουκιανός επίσης υπογραμμίζει (*Πῶς δεῖ ἱστορ. συγγρ.* 5) ότι η συγγραφή ιστορικού έργου «οὐ τῶν εὐμεταχειρίστων οὐδὲ ῥαθύνως συντεθῆναι δυναμένων τούτ' ἐστίν, ἀλλὰ πολλῆς τῆς φροντίδος δεόμενον».

23. *BC.* 3.2: primum quod facta dictis exaequanda sunt. Πβ. Λίδιο 6.20.8 και Πλίνιο 8.4.3 (Una, sed maxima difficultas, quod haec — δηλ. facta - aequare dicendo arduum.). Πρόκειται για κλασικό κοινό τόπο με κύριο εκπρόσωπο τον Ισοκράτη. Πβ. 4.13: ... ὡς χαλεπὸν ἐστὶν ἴσους τοὺς λόγους τῶ μεγέθει τῶν ἔργων ἐξευρεῖν. Επίσης 6.100, 9.48, 14.4 και Θουκυδ. 2.35.2. Τη δύσκολη ἀλλ' αναγκαία ἀυτὴ ἐξίσωση ἐπιβάλλει το πρέπον. Βλ. Δημήτριο, *Περὶ ἔρμηνης* 120: τὸ δὲ πρέπον ἐν παντὶ φυλακτέον, τούτ' ἐστὶ προσφόρων ἐρμηνευτέον, τὰ μὲν μικρὰ μικρῶς, τὰ μεγάλα δὲ μεγάλως.

φθονερός ο ίδιος, αλλ' ούτε και να προκαλέσει τον φθόνο των αναγνωστών του. Όπως βλέπουμε, λοιπόν, ο τόπος *de historia* στο προοίμιο του *BC* δεν αναφέρεται τόσο στην αξία και χρησιμότητα της ιστορίας όσο στις δυσκολίες που συνεπάγεται το έργο της ιστοριογραφίας.

Ο ιστορικός ενδέχεται να δώσει την εντύπωση φθονερού ανθρώπου με όσα τυχόν θα ψέξει, γιατί οι περισσότεροι θα νομίσουν ότι κατηγορεί από κακοβουλία και φθόνο (*malivolentia et invidia dicta putant - BC 3.2*). Όπως σωστά παρατηρεί ο Leeman (ό.π.σ. 331), ο Σ. εννοεί, παρά την αντίθετη γνώμη των K. Büchner (*Sallust*, Heidelberg 1960), σ. 116 και McGushin, σ. 48, ότι εξαιτίας της κριτικής του ο ιστορικός μπορεί να κατηγορηθεί για *superbia*, μία από τις *malae artes* στο 2.5. «Wobei also unsere *virtus* verloren geht und unsere *gloria*, etwa durch den Ärger des Lesers, verspielt wird». Πβ. και Vretska, *Sallusts Selbstebkenntnis*, *Eranos* 53 (1955) 43 (εφεξής Vretska, *Er.*). Το ίδιο και ο Bolaffi ορθά επισημαίνει (ό.π.σ. 152) ότι η παραπάνω παρατήρηση του Σ. για τον κίνδυνο που διατρέχει ο ιστορικός να θεωρηθεί φθονερός είναι ανεξάρτητη των προτύπων του. Ο McGushin όμως διαφωνεί (σ. 48).

Από την άλλη μεριά, ο φθόνος των αναγνωστών θα προκληθεί από τους επαινούς που θα επιδαψιλεύσει, λόγω της γνωστής ψυχολογικής τάσης του ανθρώπου να δέχεται τον έπαινο για τους άλλους μόνο στο βαθμό που θεωρεί κανείς και τον εαυτό του ικανό για παρόμοιες πράξεις. Πβ. Θουκυδ. 2.35.2 (*μέχρι γὰρ τοῦδε ἀνεκτοὶ οἱ ἔπαινοί εἰσι περὶ ἐτέρων λεγόμενοι, ἐς ὅσον ἂν καὶ αὐτὸς ἕκαστος οἴηται ἰκανὸς εἶναι δρᾶσαι τὴν ἡκουσέ· τῷ δὲ ὑπερβάλλοντι αὐτῶν φθονοῦντες ἤδη καὶ ἀπιστοῦσιν.*), *Ισοκρ.* 9.6, *Δημοσθ.* 60.14, *Κικέρ.*, *ad Herren.* 4.50, *Σενέκα*, *Vit. beat.* 19.2 και Κοϊντλ. 11.1.16 (*Habet enim mens nostra sublime quiddam et erectum et impatiens superioris*).

Όσα επικαλείται παραπάνω ο Σ. μπορεί να καθιστούν το έργο της ιστοριογραφίας άχαρο και δυσάρεστο, αλλ' όχι *arduum* (σημ. 22. Αλλά βλ. Γέλλιο 4.15). Άλλοι ιστορικοί επικαλούνται ορθότερα τις πρακτικές δυσκολίες της ιστορικής έρευνας και την επίπονη προσπάθεια που χρειάζεται για να εξευρεθεί η αλήθεια. Βλ. Θουκυδ. 1.22.2 - 3, Πολύβιο 12.27.6 (*ἡ δὲ πολυπραγμοσύνη — δηλ. η προσωπική έρευνα — πολλῆς μὲν προσδεῖται τάλαιπωρίας καὶ δαπάνης*), 12.28 κ.ε., Διόδωρο 1.4.1, *Ιώσηπο*, *Ιουδ. πόλ.* 1.16 και *Ιουδ. αρχ.* 1.7. Για τις διαφορές ανάμεσα στα δύο προοίμια σε σχέση με τη χρησιμότητα της ιστορίας βλ. Vretska, *Gm*, H. Opperman, *Das Menschenbild Sallusts*, *Gymnasium* 65 (1958) 185 - 96 και Büchner, ό.π.σ. 111 κ.ε.

Στο στοιχείο *de persona* που ακολουθεί, ο Σαλλούστιος είναι και ομιλητικότερος και σαφέστερος. Γι' αυτό ίσως θεωρήθηκε και υπόδειγμα αυτού του τύπου των ιστορικών προοιμίων (σημ. 3). Εγκαταλείποντας την ενεργό πολιτική εξαιτίας της επικρατούσας διαφθοράς²⁴, δεν θέλησε, θα μας πει, ν' ασχοληθεί με δουλικά έργα,

24. *BC* 3.3-4.I. Πβ. και *BJ* 3 (σ.). Η αρχική έφεση του Σ. για πολιτική δραστηριότητα και η μετέπειτα απογοήτευση θυμίζουν έντονα την ανάλογη εξομολόγηση του Πλάτωνα στην 7^η επιστολή (324B - 326B). Με τη σημαντική όμως διαφορά ότι ο Σ. απογοητεύτηκε αφού αναμίχθηκε πρώτα στην πολιτική, ενώ ο Πλάτων παρέμεινε μέχρι τέλους απλός παρατηρητής των δημοσίων πραγμάτων. Για την έκδηλη αντίφαση ανάμεσα στην κάθε άλλο παρά άμεμπτη πολιτική δραστηριότητα του Σ. και την ηθικολογία του παραπάνω χωρίου βλ. McGushin, σ. 21 κ.ε., όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Πβ. επίσης Vretska, σ. 94 κ.ε. και Vretska, *Er.* σ. 41 κ.ε. Αλλά βλ. και σημ. 106 παρακάτω.

όπως ήταν η καλλιέργεια της γης ή το κυνήγι²⁵, αλλ' ούτε και να παραδοθεί στη νωθρότητα ή σε μιαν άπρακτη σχόλη. (BC4.1: Non fuit consilium socordia atque desidia bonum otium conterege).²⁶ Επιτέλους δρῆκε τώρα την ευκαιρία να πραγματοποιήσει το παλιό του όνειρο και να γράψει επιλεκτικά κεφάλαια της Ρωμαϊκής ιστορίας, ξεχωρίζοντας τα πιο αξιόλογα κατά τη γνώμη του γεγονότα. Στην εκπλήρωση αυτού του σκοπού, θα προσθέσει, βοηθούσε το ότι τώρα πλέον ήταν απαλλαγμένος από φόβους, ελπίδες και κομματικές δεσμεύσεις²⁷, υπονοώντας προφανώς ότι θα είναι ειλικρινής και αμερόληπτος στα όσα θα εξιστορήσει, μια υπόσχεση που άλλοι ιστορικοί προδίδουν με μεγαλύτερη έμφαση στα προοίμιά τους²⁸. Μέσω της ιστοριογραφίας, άλλωστε, ο Σαλλούστιος ασκεί τη *virtus animi*, που διακρίνει τον άνθρωπο από τα ζώα (BC 1.1 - 2), εκτελεί το χρέος του ως Ρωμαίος πολίτης²⁹ και ταυτόχρονα επιδιώκει τη δόξα και την αθανασία³⁰. Έτσι η σημασία των αρχικών του παρατηρήσεων για την υπεροχή των πνευματικών δραστηριοτήτων αποκαλύπτεται τώρα πλήρως. (Πβ. και σ. πιο πάνω).

Στο BJ ο τόπος *de persona* ξεκινάει από την ίδια αφετηρία, αλλ' εξελίσσεται διαφορετικά: επιπλέον συνδυάζεται έμμεσα με τον τόπο *de historia*. Μερικοί, λέει ο

25. Για τον Κικέρωνα όμως και τους παλαιότερους Ρωμαίους nihil est agricultura melius... nihil homine libero dignius (*Offic.* 1.151. Βλ. επίσης *Senect.* 51 - 60 και Κάτωνα, *De agr. graef.* Αντιπδ. όμως Πλατ. *Νόμοι* 806D (γεωργία δε έκδεδομένα δούλοις) σε συνδυασμό με *Γοργ.* 518A και Σενέκα, *Errp.* 88.21. Για το όλο θέμα βλ. R. Syme, *Sallust*, Berkeley 1964, σ. 43 κ.ε. και McGushin, σσ. 53 - 54.

26. Υπενθυμίζουμε ότι η *desidia* για τον Σ. είναι μία από τις *malae artes* (βλ. σ.).

27. BC4.2: eo magis, quod mihi a spē, metu, partibus reipublicae animus liber erat. Πβ. Λουκ., *Πώς δει ιστ. συγγρ.* 38: *Μάλιστα και πρό πάντων ελεύθερος ἔστω τὴν γνώμην και μήτε φοβείσθω μηδένα μήτε ἐπιζέτω μηδέν.* (ο ιστορικός ενν.).

28. Αλλά και ο ίδιος στο προοίμιο των *Historiae*: Neque me diversa pars in civilibus armis movit a vero (απ. 1.6. Maurenbrecher). Για τους άλλους πβ. Εκαταίο, *απ. 1* (Τάδε γράφω ὡς μοι δοκεῖ ἀληθέα εἶναι), Θουκυδ. 1.22.2, Πολύβιο 1.14.4 κ.ε. (Και γὰρ φιλόφιλον εἶναι δει τὸν ἀγαθὸν ἄνδρα και φιλόπατριν... ὅταν δὲ τὸ τῆς ἱστορίας ἦθος ἀναλαμβάνη τις, ἐπιλαθέσθαι χρὴ πάντων τῶν τοιούτων... ὥσπερ γὰρ ζῴου τῶν ὄψεων ἀφαιρεθειῶν ἀχραιοῦται τὸ ὄλον, οὕτως ἔξ ἱστορίας ἀναιρεθείσης τῆς ἀληθείας τὸ καταλειπόμενον αὐτῆς ἀνωφελές γίνεται διήγημα. Διόπερ οὔτε τῶν φίλων κατηγορεῖν οὔτε τοὺς ἐχθροὺς ἐπαινεῖν ὀκνητέον.). Δ. Αλικ. 1.6.5. (Ὅς οὐχὶ κολακείας χάριν ἐπὶ ταύτην ἀπέκλινα τὴν πραγματείαν, ἀλλὰ τῆς ἀληθείας και τοῦ δικαίου προνοούμενος, ὦν δει στοχάζεσθαι πᾶσαν ἱστορίαν.), Ιώσηπο, *Ιουδ. πόλ.* 1.2.9,16,30, *Ιουδ. αρχ.* 1.4, Δ. Κάσσιο 1.2, Ηρώδιανό 1.1 - 3, Τάκιτο, *Ann.* (sine ira et studio. Βλ. σ. παρακάτω). Αλλά πβ. και Λίδιο, *graef.* 5 (σ.). Η υπόσχεση για ειλικρίνεια και αμεροληψία, αν δεν θεωρηθεί στοιχείο του τόπου *de persona*, αποτελεί ξεχωριστό τόπο των ιστορικών προοιμίων.

29. Πβ. Büchner, ὄ.π.σ. 115: Sallust will seine Geschichtsschreibung nicht als Artistik, nicht als seine Fähigkeit, die er versteht und die ihm Ruhm bringt, allein, nicht als Literatur aufgefasst wissen, sondern als die Art, in der er seine Pflicht als Römer und Mensch erfüllen kann, als *specimen virtutis* einer gleich denkenden Öffentlichkeit dargelegt und dargebracht. Βλ. επίσης Tiffou, σ. 279 κ.ε. και πδ. επόμενη σημείωση.

30. BC 1.3: Quo mihi rectius videtur ingeni quam virium opibus gloriam quaerere, et... memoriam mostri quam maxime longam efficere. Πβ. σ. και σημ. 13 πιο πάνω. Η δόξα της αθανασίας αποτελεί ένα από τα κίνητρα και του Διονυσίου Αλικαρνασέα (1.1.2): *ἐπέισθην γὰρ ὅτι δει τοὺς προαιρουμένους μνημεῖα τῆς ἑαυτῶν ψυχῆς τοῖς ἐπιγιγνομένοις καταλιπεῖν, ἃ μὴ συναφαισθήσεται τοῖς σώμασιν αὐτῶν ὑπὸ τοῦ χρόνου...*

Σαλλούστιος, βλέποντας ότι έχω εγκαταλείψει οριστικά την πολιτική και ασχολούμαι με την ιστορία, θα προσάψουν σ' αυτόν τον τόσο σπουδαίο και ωφέλιμο μόχθο την κατηγορία της οκηχρίας (4.3: *tantotamque utili labori meo nomen inertiae impromptant*). Ο χαρακτηρισμός της ενασχόλησης του Σ. ως *utilis labor* εμπεριέχει ένα έμμεσο εγκώμιο της ιστορίας - τόπος *de historia*). Αν όμως αναλογιστούν την εποχή της δικής μου πολιτικής δραστηριότητας και τη συγκρίνουν με τη σημερινή, θα καταλάβουν ότι δεν αποσύρθηκα από νωθρότητα και ότι η πατρίδα έχει πιο πολλά να κερδίσει από τη δική μου απραξία παρά από τη δράση των σύγχρονων πολιτικών ανδρών (4.4: *maiusque commodum ex otio meo quam ex aliorum negotiis reipublicae venturum*)³¹.

Στις επόμενες παραγράφους ο συνδυασμός των δύο τόπων είναι ίσως λιγότερο εμφανής. Ακούω, συνεχίζει ο Σαλλούστιος, πως ο Φάβιος Μάξιμος, ο Σκιπίων και άλλοι επιφανείς Ρωμαίοι του παρελθόντος συνήθιζαν να λένε ότι με το να κοιτούν τις κέρινες προτομές των προγόνων τους φλέγονταν από την επιθυμία της ανδραγαθίας. Η ανάμνηση των προγονικών κατορθωμάτων άναβε στην καρδιά τους τη φλόγα της άμιλλας, που παρέμενε άσβηστη μέχρις ότου η δική τους δόξα να φτάσει τη δόξα εκείνων (4.6: *Sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere neque prius sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam adaequaverit*)³². Αντίθετα, στη διεφθαρμένη σημερινή εποχή συναγωνιζόμαστε τους προγόνους *divitiis et sumptibus, non probitate neque industria* (4.7)³³. Το έμμεσο, αλλά σαφές συμπέρασμα από τα παραπάνω είναι, νομίζω, ότι ο Σαλλούστιος γράφει ιστορία με την ελπίδα ότι το έργο του θ' ασκεί στους αναγνώστες του την ίδια ακριβώς επίδραση με αυτή που ασκούσαν στον Φάβιο, τον Σκιπίωνα και τους άλλους τα κέρινα προσώπια των προγόνων. Η συνύφανση των δύο τόπων, και συγκεκριμένα η εμφάνιση του στοιχείου *de historia* μέσα στον τόπο *de persona*, είναι τώρα εμφανής και επιβεβαιώνεται επιπλέον από τις λέξεις που χρησιμοποιούνται. Λίγο προηγουμένως ο Σαλλούστιος μας είπε ότι η *memoria rerum gestarum*, δηλαδή η ιστορία, είναι κάτι πολύ χρήσιμο. Εδώ βλέπουμε το γιατί. Διότι η ανάμνηση του παρελθόντος (*memoria rerum gestarum* ξανά)³⁴ εξωθεί τους σπουδαίους άνδρες στη μίμηση των πράξεων των προγόνων τους. Αυτός φαίνεται να είναι κατά τον Σαλλούστιο ο σκοπός της ιστοριογραφίας, αλλά και το χρέος του Ρωμαίου πολίτη (βλ. σημ. 29).

Τέλος, όσον αφορά τον τόπο *de materia*, ο Σαλλούστιος είναι λακωνικός αλλά και περιεκτικός. Ο λόγος για τον οποίο θα διηγηθεί με συντομία όσο πιο ειλικρινά μπο-

31. Λέγοντας ο Σ. ότι η δική τουσχόλη (otium), δηλ. η ενασχόλησή του με την ιστοριογραφία, θα ωφελήσει περισσότερο την πατρίδα απ' ότι οι πολιτικές, εννοείται, ασχολίες (negotiis) των άλλων, εγκωμιάζει ξανά έμμεσα την ιστορία (τόπος *de historia*). Ας σημειωθεί ακόμη και το παιχνίδι με τις λέξεις otium - negotiis (nec - otii). Πβ. επίσης Tiffou, σ. 268 κ.ε., ενώ για τη σημασία του otium στη Ρωμαϊκή ζωή βλ. J. M. André, *L'otium dans la vie morale et intellectuelle romaine*, Paris 1966.

32. Πβ. Βελ. Πατέρκ. 1.17.6: *Alit aemulatio ingenia, et nunc invidia, nunc admiratio imitationem accendit*. Πβ. επίσης Πλούταρχο, *Περικλής* 1.4, 2.2 κ.ε.

33. Βλ. αναλυτικότερα BC κεφ. 10 - 13 και πβ. *Hist.* 1.1.16M. Για μια σύγκριση ανάμεσα στο προοίμιο των *Historiae* και των προλόγων των μονογραφιών του Σ. βλ. Tiffou, σ. 325 κ.ε.

34. Πβ. Leeman, ό.π.σ. 42, σημ. 1.

ρεί τη συνωμοσία του Κατιλίνα (4.3: *quam verissime potero paucis absolvam*)³⁵, το θέμα της πρώτης του μονογραφίας, έγκειται στο γεγονός ότι το εγχείρημα εκείνο υπήρξε καινοφανές, τόσο από την άποψη της εγκληματικής του διάστασης, όσο και από αυτή του κινδύνου που περιέκλειε. (4.4: *Nam id facinus in primis ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate*. Πβ. Vretska, 118 κ.ε.). Παρόμοια στην άλλη του μονογραφία θα εξιστορήσει τον πόλεμο ανάμεσα στη Ρώμη και τον Ιουγούρθα για δύο λόγους: α) γιατί ήταν μακρός, αιματηρός και μ' εναλλασσόμενες τύχες (5.1: *quia magnum et atrox variaque victoria fuit*)³⁶ και β) γιατί τότε για πρώτη φορά ο Ρωμαϊκός λαός εναντιώθηκε στην αλαζονεία της συγκλητικής τάξης (5.1: *Tunc primum superbiae nobilitatis obviam itum est*)³⁷, με αποτέλεσμα η διαμάχη ανάμεσα στους *populares* και τους *nobiles* να προκαλέσει εμφύλιες συγκρούσεις, ν' αναστατώσει τα πάντα και να καταλήξει στην ερήμωση της Ιταλίας (5.2).

Ωστόσο, πριν αρχίσει την κυρίως διήγηση θα μας δώσει με συντομία το γενικό πλαίσιο της εποχής και την προϊστορία του πολέμου με τον Ιουγούρθα, ώστε να κατανοηθούν καλύτερα, όπως ο ίδιος λέει, τα γεγονότα που πρόκειται να εξιστορήσει. (5.3: *...quo ad cognoscendum omnia illustria magis magisque in aperto sint*). Το εισαγωγικό αυτό μέρος φτάνει μέχρι το κεφ. 16, ή 19 μαζί με τη γεωγραφία της Αφρικής). Παρόμοια και στο *BC* ανάμεσα στο προοίμιο και την κυρίως διήγηση μεσολαβεί το πορτραίτο του Κατιλίνα (κεφ. 5) και μια πολύ ενδιαφέρουσα παρέκβαση με θέμα την αρχαιότερη ιστορία της Ρώμης (κεφ. 6 - 13), όπου αναζητούνται και εντοπίζονται τα βαθύτερα γενεσιουργά αίτια της συνωμοσίας. Πβ. Τάκτο, *Hist. 1.1.4 - 11 και App.1.1.2 - 4* (σ. παρακάτω). Για τον Πολύβιο η διερεύνηση των αιτιών είναι ένας από τους σκοπούς της ιστορίας (πβ. 12.25 β.1: *πρώτον μὲν αὐτοὺς τοὺς κατ' ἀλήθειαν εἰρημένους... γνῶναι λόγους, δεύτερον τὴν αἰτίαν πυνθάνεσθαι, παρ' ἣν ἢ διέπεσεν ἢ κατωρθώθη τὸ πραχθὲν ἢ ὀρθέν*. Επίσης 3.31.7 κ.ε., 11.19 α.1.), ενώ και ο μιμητής του Σεμπρόνιος Ασελλίωσεν δεν θεωρεί αρκετό *quod factum esset, id pronuntiare, sed etiam quo consilio quaqua ratione gesta essent demonstrare*. (Γέλλιος 5.18.8 = *HRR, απ. 1 Peter*). Διαφορετικά, το ν' απαριθμεί κανείς ονόματα και γεγονότα χωρίς ν' αναφέρει και τα κίνητρα των πράξεων *id fabulas pueris est narrare, non historias scribere*. (Γέλλιος 5.18.9 = *HRR, απ. 2P.*).

Περνώντας στον Λίβιο, μια πρώτη διαπίστωση που κάνει κανείς είναι ότι το γενικό προοίμιο της ιστορίας του είναι δυσανάλογα βραχύ προς την έκτασή της³⁸.

35. Για τον βαθμό που ο Σ. ανταποκρίνεται σ' αυτήν την υπόσχεση βλ. Büchner, *Das Verum in der historischen Darstellung des Sallust, Gymnasium* 70 (1963) 231 - 52. Πβ. επίσης McGushin, σσ. 296 - 7. Βλ. και *Hist. 1.1.4 - 5*, όπου ο Σ. επαινεί την *brevitas* του Κάτωνα και τη *veritas* του Φαννίου.

36. Πβ. Λίβιο 21.1 - 2 και Θουκυδίδη 1.1.

37. Πβ. και Βελ. Πατέρκ. 2.11.2. Αυτό που λέει εδώ ο Σ. δεν είναι απόλυτα ακριβές, αν θυμηθούμε ιδίως τους Γράκχους, ενώ περιστασιακές αντιδράσεις εναντίον της υπεροψίας των πατρικών έχουμε και σε παλαιότερες εποχές. Πβ. Λίβιο 9.46.8. Πάντως ο τρόπος με τον οποίο εκφράζεται εδώ για τη *nobilitas* ο Σ. προδίδει εξ αρχής τις πολιτικές του προκαταλήψεις (Πβ. Syme, *ό.π.σ.* 157 κ.ε.). Ο E. Köstermann εξάλλου παρατηρεί (C. Sallustius Crispus *Bellum Jugurthinum*, Kommentar, Heidelberg 1971, σ. 41) ότι σε αντίθεση με το *BC* (βλ. σημμ. 27 και 35) ο Σ. αποφεύγει να υποσχεθεί εδώ ότι θα είναι αντικειμενικός.

38. Τα βραχύτατα προοίμια του 6^{ου}, 21^{ου} και 31^{ου} βιβλίου δεν επηρεάζουν την ουσία της

Αρκεί να υπενθυμίσουμε ότι το προοίμιο της ιστορίας του Φλώρου, η οποία δεν είναι παρά μια μικρή επιτομή της *ab urbe condita*, έχει την ίδια σχεδόν έκταση με τον πρόλογο του Λιβίου. Ωστόσο οι γνωστοί μας *loci communes* είναι και εδώ ευδιάκριτοι, αν και συνυφασμένοι με άλλα στοιχεία και όχι με την ίδια διαδοχική σειρά που τους είδαμε στον Σαλλούστιο.

Ο Λίβιος αρχίζει την ιστορία του αναρωτώμενος με μια υποκριτική ίσως μετριοφροσύνη αν το έργο που αναλαμβάνει, η συγγραφή δηλαδή της ιστορίας του Ρωμαϊκού λαού από την ίδρυση της Ρώμης μέχρι των ημερών του, είναι κάτι που αξίζει τον κόπο (1: *Facturusne operae praetium sim... nec satis scio*)³⁹, μια και τόσο ιστορικοί πριν από αυτόν φαίνεται να έχουν εξαντλήσει το θέμα. Παρ' όλα αυτά θα προχωρήσει στην εξιστόρηση που έχει κατά νουν, γιατί, εν πάση περιπτώσει, τον ικανοποιεί η σκέψη ότι θα έχει φροντίσει και ο ίδιος, με όποιες δυνάμεις διαθέτει, για τη διαώνιση των πράξεων του σπουδαιότερου λαού στον κόσμο (3: *iuvabit tamen rerum gestarum memoriae principis terrarum populi pro virili parte et se ipsum consuluisse*). Και αν παραμείνει άσημος μέσα στο πλήθος τόσο πολλών και σπουδαιών συγγραφέων, θα τον παρηγορεί η σκέψη ότι επισκιάστηκε από ανωτέρους του (3: *nobilitate ac magnitudine eorum me qui nomini officient meo consoler*)⁴⁰.

Ως εδώ έχουμε δύο απλές νύξεις του τόπου *de materia* και μία του τύπου *de persona*. Το θέμα του Λιβίου είναι η εξαρχής ιστορία του Ρωμαϊκού λαού, ενός λαού όχι τυχαίου, αλλά του σπουδαιότερου στον κόσμο⁴¹. Έτσι δικαιολογείται και η από-

παραπάνω διαπίστωσης. Μερικές ειδικές εργασίες για τον πρόλογο του Λιβίου: H. Dessau, Die Vorrede des Livius, *Festschrift O. Hirschfeld*, Berlin 1903, σ. 461 κ.ε., A. Klotz, *Livius und seine Vorgänger*, Stuttgart 1940, L. Amundsen, Notes to the Preface of Livy, *Symb. Osl.* 25 (1947) 31 κ.ε., G. Funaioli, Il proemio alle storie di T. Livio, *St. Lett. Ant.* II,2 (1949) 47 - 69, L. Ferrero, Attualità e tradizione nella *praefatio* Liviana, *Riv. Fil. Cl.* 27 (1949) 1 - 47, H. Oppermann, Die Einleitung zum Geschichtswerk des Livius, *Der altsprachliche Unterricht* 7 (1955) 87 - 98, A. D. Leeman, Are we fair to Livy? Some Thoughts on Livy's Prologue, *Helicon* 1 (1961) 28 - 39 (εφεξής: Leeman *Hlc.*), M. Mazza, *Storia e ideologia in Livio per un' analisi storiografica della praefatio ai Libri ab Urbe condita*, Catania 1966, M. Pinnoy, Livius' proloog, een interpretatie, *Hermeneus* 40 (1968 - 69) 185 - 93.

39. Ο Syme (*Tacitus*, Oxford 1958, σ. 148) παρατηρεί προσφύως: «Gracious and engaging though the modesty may be with which he excuses his undertaking, it is a feeble exordium when an historian in his first sentence conveys not facts or confidence but a doubt».

40. Πβ. Σαλλούστιο, *Hist.* 1.1.3M. Επειδή πράγματι οι περισσότεροι από τους παλαιότερους ιστορικούς ήταν συγκλητικοί και επιφανείς δημόσιοι άνδρες (Φάβιος Πίκτωρ, Κίνκιος Αλιμέντος, Κάτων, Καλπούρνιος Πίσων κ.ά.), ο Ogilvie (σημ. 4) δέχεται (σσ. 25 - 6) πως ο Λ. μπορεί να αισθανόταν κάποια συστολή που συναγωνιζόταν τέτοιους άνδρες. Αλλά ένας παλαιότερος σχολιαστής του Λ. παρατηρεί ορθότερα ότι η κοινωνική τάξη ενός συγγραφέα δεν επηρεάζει τη φήμη του παρά λίγα μόνο χρόνια μετά τον θάνατό του. (J. R. Seeley, *Livy book I*, Oxford 1881, *ad loc.*).

41. Πβ. Δ. Αλικ. 5.75.1: *Οὐ γὰρ ἀζήλου καὶ ταπεινῆς πόλεως πολιτεύματα καὶ βίους οὐδὲ ἀνωνύμων καὶ ἀπερομμένων ἀνθρώπων βουλευματα καὶ πράξεις μέλλω διηγείσθαι... ἀλλ' ὑπὲρ τῆς ἄπαισι τὰ καλὰ καὶ δίκαια ὀρίζουσης πόλεως καὶ περὶ τῶν εἰς τοῦτο καταστησαμένων αὐτῆν τὸ ἀξίωμα ἡγεμόνων*. Πβ και 1.5.3 (σημ. 54 παρακάτω). Για τον υπερβολικό πατριωτισμό του Λ. βλ. P. G. Walsh, *Livy. His Historical Aims and Methods*, Cambridge 1961, σ. 36 και του ίδιου, *Livy's Preface and the Distortion of History*, *AJP* 76 (1955) 369 - 83 (εφεξής: Walsh *AJP*). Ο Leeman *Hlc.* (σ.34), διαφωνεί με τον Walsh, αλλά χωρίς πειστικότητα κατά τη γνώμη μου.

φαση για την ανάληψη του έργου παρά τους αρχικούς δισταγμούς. Με αυτόν τον τρόπο η μεγαλοσύνη του Ρωμαϊκού λαού συνδέεται με το στοιχείο *de persona*. Ο Λίβιος γράφει την ιστορία της Ρώμης, επειδή θα νιώθει ικανοποίηση που θα έχει συμβάλει και αυτός στη διαίωνα της δόξας αυτού του λαού μέσω της καταγραφής των επιτευγμάτων του.

Το θέμα μου, συνεχίζει ο Λίβιος, απαιτεί τεράστιο μόχθο εξαιτίας της αρχαιότητας των χρόνων από τους οποίους ξεκινά⁴². Επιπλέον ξέρω πολύ καλά ότι οι περισσότεροι αναγνώστες δεν θα βρίσκουν ευχαρίστηση στις παλαιότερες εποχές, γιατί θ' ανυπομονούν να φτάσουν στη δική μας⁴³, η οποία χαρακτηρίζεται από μια τάση αυτοκαταστροφής (4: *pridem praevalentis populi vires se ipsae conficiunt*)⁴⁴.

Εγώ, αντίθετα, χάρη σ' αυτήν ακριβώς την αναδρομή στο απώτατο παρελθόν, θα έχω μιαν ακόμη ανταμοιβή για τον κόπο μου, αφού, όσο τουλάχιστον θα είμαι απορροφημένος με την αρχαιότητα, η προσοχή μου θ' αποσπάται από τα δεινά της δικής μας εποχής (5: *Ego contra hoc quoque laboris praemium petam ut me a conspectu malorum quae nostra tot per annos vidit aetas, ... avertam*. Πβ. σημμ. 44 και 47). Ταυτόχρονα θα μπορώ να την εξιστορώ χωρίς καθόλου προκαταλήψεις, οι οποίες διαταράσσουν τη σκέψη του ιστορικού, ακόμη κι όταν δεν την απομακρύνουν από την αλήθεια (5: *omnis expers curae quae scribentis animum, etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere posset*. Πβ. σημμ. 27 και 28).

Το παραπάνω τμήμα από το προοίμιο του Λιβίου έχει τριπλό ενδιαφέρον: Στην αρχή έχουμε μια διεύρυνση του τόπου *De materia*, ο οποίος περιλαμβάνει τώρα και τον τεράστιο μόχθο που συνεπάγεται η συγγραφή μιας τέτοιας ιστορίας· ακολουθεί η εξομολόγηση για την προτίμηση προς την ιστορία της αρχαιότητας, κάτι που ανήκει βέβαια στο στοιχείο *de persona*, μια και ο Λίβιος θεωρεί ανταμοιβή των κόπων του την ευκαιρία που του δίνει η ιστοριογραφία να δραπετεύει προσωρινά από το παρόν· τέλος υπάρχει, αν και σε υπολανθάνουσα μορφή, η γνωστή και από άλλα ιστορικά προοίμια υπόσχεση για ειλικρινή και αμερόληπτη καταγραφή των γεγονότων, τουλάχιστον όσον αφορά την εξιστόρηση του απώτερου παρελθόντος. Και τα τρία αυτά στοιχεία κάνουν το προοίμιο του Λιβίου να ξεχωρίζει⁴⁵. Κανένας άλλος ιστορικός δεν τονίζει με τέτοια έμφαση τη δυσκολία και τον μόχθο που απαιτεί η συγγραφή του έργου του⁴⁶. κανένας άλλος ιστορικός δεν ομολογεί έτσι ανοικτά ότι προτιμά να ενδιατρίβει στις παλαιότερες περιόδους, επειδή αυτό τον βοηθά να

42. Εδώ έχουμε ίσως έναν έμμεσο υπαινιγμό εναντίον του Σαλλουστίου και των συγγραφέων σύγχρονων ιστοριών (Καίλιος Αντίπατρος, Σεμπρόνιος Ασέλλων, Κορνήλιος Σισέννας κ.ά.). Για τις δυσκολίες συγγραφής ιστορίας περιόδων που χάνονται μέσα στον μύθο βλ. και Δ. Αλικ. 1.8.1.

43. Εδώ υπάρχει μια επιπλέον ένδειξη ότι ο Λ. παρέδιδε το έργο του στη δημοσιότητα τμηματικά. Βλ. επίσης το προοίμιο της 4ης δεκάδας και Πλίνιο, *N.H.*, praef. 16.

44. Είναι σαφές ότι υπονοείται η περίοδος των εμφυλίων πολέμων και ιδιαίτερα του τελευταίου ανάμεσα στον Αντώνιο και τον Οκταβιανό. Για την τάση αυτοκαταστροφής βλ. και praef. 12. (σ. παρακάτω). Πβ. επίσης Οράτιο, *Eprod.* 16.2 (*Suis et ipsa Roma viribus ruit*) και Λουκανό 1.71 κ.ε.

45. Πβ. Ogilvie, σσ. 23 - 4.

46. Ο Σαλλούστιος, όπως και άλλοι ιστορικοί, μιλάει για τις δυσκολίες της ιστοριογραφίας γενικά και όχι ειδικά της δικής του ιστορίας (βλ. σημ. 22 και σ.). Η πιθανή εξαίρεση του Διο-

ξεχνάει προσωρινά τη σκληρή πραγματικότητα της δικής του εποχής⁴⁷. και ελάχιστα οι οπωσδήποτε αποφεύγουν ή παραμελούν να υποσχεθούν ρητά και όχι έτσι έμμεσα, όπως ο Λίβιος, ότι θα υπηρετήσουν την αλήθεια, ή έστω να τονίσουν την ανάγκη για αντικειμενικότητα στην ιστοριογραφία⁴⁸.

Ο λόγος αυτής της παράλειψης ίσως να βρίσκεται στο γεγονός ότι ο Λ. θεωρούσε αυτονόητα πράγματα την αντικειμενικότητα και την αλήθεια σ' ένα ιστορικό έργο, κάτι που δέχονταν ακόμη και οι ρήτορες. Βλ. Κικέρ. *de orat.* 2.62: *Nam quis nescit, primam esse historiae legem, ne quid falsi dicere audeat? Deinde ne quid veri non audeat? Ne qua suspicio gratiae sit in scribendo? Ne qua simultatis? Haec scilicet fundamenta nota sunt omnibus.* Στο ίδιο έργο διαβάζουμε πως απαραίτητη προϋπόθεση για τον επίδοξο ιστορικό είναι μόνο μία: *satis est non esse mendacem* (2.51), ενώ μερικά κεφφ. πριν ο Κικέρων χαρακτήρισε την ιστορία *lux veritatis* (2.36). Βλ. και *legg.* 1.5 (In illa (historia) omnia ad veritatem... referantur) και πβ. Λουκιανό, *Πώς δει κτλ.* 40: *Ἐν γάρ... τοῦτο ἴδιον ἱστορίας, καὶ μόνῃ θυτέον τῇ ἀληθείᾳ, εἴ τις ἱστορίαν γράψων ἴοι.* Βλ. επίσης 39 και πβ. σημ. 28.

Στη συνέχεια του προλόγου του ο Λίβιος δηλώνει ότι, όσον αφορά τις παραδόσεις που σχετίζονται με την ίδρυση της Ρώμης, δεν πρόκειται ούτε να τις επιβεβαιώσει ούτε να τις ανασκευάσει, αλλ' ούτε και να τους δώσει μεγάλη σημασία. (5: *Ea nec adfirmare nec refellere in animo est* (6)... *haud in magno equidem ponam discrimine* (8)). Εκεί που θα δώσει σημασία και θα επιστήσει την ιδιαίτερη προσοχή των αναγνωστών του είναι στον τρόπο ζωής, στα ήθη, στους ανθρώπους και τα μέσα με τα οποία δημιουργήθηκε και επεκτάθηκε η Ρωμαϊκή εξουσία (9:... *quae vita, qui mores fuerint, per quos viros quibusque artibus domi militiaeque et partum et auctum imperium est*)⁴⁹. Αυτή και μόνο η δήλωση θα ήταν ίσως αρκετή για να κατατάξουμε τον Λίβιο στους ηθικολόγους ιστορικούς. Αλλά ο Λίβιος θέλει να είναι σαφέστερος και καλεί τον αναγνώστη να προσέξει ότι με τον βαθμιαίο κλονισμό των παραδόσεων άρχισε να καταρρέει και η ηθικότητα, πρώτα σιγά - σιγά και ύστερα απότομα και ολοσχερώς (9: *labente deinde paulatim disciplina... primo mores... deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint praecipites*)⁵⁰, με αποτέλεσμα να φτάσουμε στη

δώρα (1.4.1) δεν έχει δάρος, γιατί στην προκειμένη περίπτωση ο συγγραφέας μας μάλλον ψεύδεται. (Βλ. C. H. Oldfather, *Diodorus of Sicily* - Loeb - 1933, τόμ. 1, σ. XIII). Ο Ιώσηπος πάλι αναφέρεται σε δυσκολίες πρακτικής μορφής (βλ. σ.). Αντίθετα ο Λ. δίνει εξαρχής την εντύπωση, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ogilvie (σ. 24), ότι καταπιέζεται από το δάρος του έργου που έχει αναλάβει. Πβ. και το προοίμιο της 4ης δεκάδας.

47. Πβ. R. H. Martin, *Tacitus and his Predecessors, Tacitus* (εκδ. T. A. Dorey), London 1969, σ. 123: «Livy is unique in proclaiming that he preferred to avert his gaze from the present and look back in a spirit of conscious escapism». Για τη διάθεση φυγής από την πραγματικότητα του Λ. («Livy's escapism») κάνει λόγο και ο Ogilvie (σ. 24), παρατηρώντας επιπλέον ότι παρόμοια εξομολόγηση δεν υπάρχει σε κανένα άλλο ιστορικό προοίμιο. Πβ. επίσης Walsh, *Livy (Greece and Rome Surveys 8)*, Oxford 1974, σ. 11 και σημμ. 107 και 109 παρακάτω.

48. Πβ. και Walsh, ό.π.σ. 36.

49. Βλ. Σαλλούστιο, *BC* 2.4 (σημ. 9) και πβ. Δ. Αλικ. 5.48.1: *παντός μάλιστα νομίζων τοῦτο προσήκειν τοῖς γράφουσιν ἱστορίας, μὴ μόνον... ἀλλὰ καὶ τοὺς βίους αὐτῶν, εἰ μέτροι καὶ σώφρονες καὶ μένοντες ἐπὶ τοῖς πατρίοις ἐπιτηδύμασι διετέλεσαν ἐπιδείκνυσθαι.*

50. Πβ. Σαλλούστιο, *BC* 10.6 και *Hist.* 1.1.6M: *Ex quo tempore maiorum mores non paulatim ut antea, sed torrentis modo praecipitati.*

σημερινή εποχή, όπου δεν μπορούμε ν' ανεχθούμε ούτε τα ελαττώματά μας, αλλ' ούτε και τη θεραπεία τους (9: *nec vitia nostra nec remedia pati possumus*)⁵¹. Η ηθικολογική αντίληψη που έχει για την ιστορία ο Λίβιος είναι ήδη προφανής⁵², αλλά γίνεται ακόμη προφανέστερη με τον τόπο *de historia* που ακολουθεί. Αυτό που κατεξοχήν κάνει τη μελέτη της ιστορίας ευεργετική και ωφέλιμη είναι, θα μας πει, τούτο: ότι σου δίνει τη δυνατότητα να δεις συγκεντρωμένα, σαν σ' ένα περίδλεπτο μνημείο, παραδείγματα από όλη την ανθρώπινη εμπειρία, απ' όπου μπορείς να διαλέξεις (για τον εαυτό σου ή για την πατρίδα σου) τι να μιμηθείς και τι ν' αποφύγεις. (10: *Hoc illud est praecipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in illustri posita monumento intueri; inde tibi tuaeque rei publicae quod imitere carias, inde foedum inceptu, foedum exitu, quod vitas*)⁵³. Και αν τώρα δεν με παρασύρει ο ενθουσιασμός μου για το έργο που έχω αναλάβει, νομίζω πως καμιά άλλη πόλη δεν υπήρξε ποτέ μεγαλύτερη, ηθικότερη και πλουσιότερη σε καλά παραδείγματα από τη δική μας (11: *nulla umquam res publica nec maior nec sanctorum bonis exemplis ditior fuit*)⁵⁴, καμιά που να υιοθέτησε την απληστία και την πολυτέλεια τόσο καθυστερημένα, ή που να τίμησε τόσο πολύ και για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα την ολιγάρκεια και τη φτώχεια. (11: *nec inquam civitatem tam serae avaritia luxuriaque immigraverint, nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniae honos fuerit*). Τελευταία όμως η απληστία και οι υπερβολικές απολαύσεις μας έχουν εξωθήσει στο σημείο να επιζητούμε για χάρη τους την καταστροφή όχι μόνο του εαυτού μας, αλλά και όλων των άλλων. (12: *Nuper divitiae avaritiam et abundantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi perdendique omnia invexere*).

Ύστερα από τα παραπάνω η άποψη του Ogilvie (σ. 24) ότι ο Λ. «writes less to preach political or moral lessons than to enshrine in literature persons and events that have given him a thrill of excitement as he studied them» μου φαίνεται ελάχιστα πειστική. Αλλ' ούτε η γνώμη του ότι το ενδιαφέρον του Λ. για την ανθρώπινη συμπεριφορά δεν είναι όπως του Σαλλουστίου «didactic or philosophical but psychological» (σ. 27) μας βρίσκει σύμφωνους. Αν δεν παρακινούνταν από διδακτική διάθεση, όπως όλοι οι ηθικολόγοι, γιατί εφιστά την ιδιαίτερη προσοχή του αναγνώ-

51. Κατά πάσα πιθανότητα ο Λ. υπαινίσσεται εδώ την αποτυχημένη προσπάθεια του Αυγούστου να περιφρουρήσει την ηθική της Ρωμαϊκής κοινωνίας με νομοθετικά μέτρα. Βλ. Ogilvie σ. 28 και πβ. H. Last, *Camb. Anc. Hist.* τόμ. 10 (1934), σ. 441 κ.ε. Ο Syme όμως έχει διαφορετική γνώμη και υποστηρίζει (Livy and Augustus, *HSCP* 64, 1959, 42 - 3) ότι ο Λ. αναφέρεται γενικά στην εποχή και όχι σε συγκεκριμένη ημερομηνία ή νομοθεσία.

52. Πβ. A. D. Leeman, *Orationis ratio* (εφεξής: Leeman, *Or*), Amsterdam 1963, σ. 194: *To Livy the task of the historian was strictly moral*. Βλ. επίσης I. Kajanto, *Notes on Livy's Conception of History*, *Arctos* 2 (1958) 55 - 63.

53. Πβ. Σαλλούστιο, *BJ* 4.5 - 6 (σ.) και Διόδωρο 1.3.7: *Ἐξεσται γὰρ ἐκ ταύτης ἱστορίας ἕκαστον πρὸς τὴν ἰδίαν ὑπόστασιν ἐτοίμως λαμβάνειν τὸ χρῆσιμον, ὥσπερ ἐκ μεγάλης ἀρνούμενου πηγῆς*.

54. Πβ. Δ. Αλικ. 1.5.3: *... μυρίας ἤνεγκεν ἀνδρῶν ἀρετὰς... ὧν οὐτ' εὐσεβεστέρους οὔτε δικαιότερους οὔτε σωφροσύνῃ πλείονι παρὰ πάντα τὸν βίον χρησαμένους οὐδέ γε τὰ πολέμα κρείττους ἀγωνιστὰς οὐδεμία πόλις ἤνεγκαν οὔτε Ἑλλάς οὔτε Βάρβαρος*. Πβ. και 5.75.1 (σημ. 41 πιο πάνω).

στη στις αιτίες της ηθικής κατάρπτωσης; Και, κυρίως, γιατί βλέπει την ιστορία ως δεξαμενή ηθικών παραδειγμάτων, από τα οποία καλείται κανείς άλλα να μιμηθεί και άλλα ν' αποφύγει; Την ίδια, εξάλλου ανάλυση για την ηθική παρακμή της Ρώμης κάνει και ο Σαλλούστιος (βλ. σ. και σημ. 33. Πβ. Τάκιτο, *Hist.* 2.38, σ. 100), με τη διαφορά ότι δίπλα στην *avaritia* και τη *luxuria* προσθέτει και την *ambitio* (βλ. *BC* 11.1 - 2). Ο Ogilvie (σ. 24) παρατηρεί σχετικά ότι ο Λ., παραλείποντας την *ambitio* από τα γενεσιουργά αίτια της Ρωμαϊκής παρακμής, επικρίνει σιωπηρά την υπεραπλουστευμένη και σχηματική φιλοσοφία του Σαλλουστίου. Το συμπέρασμα αυτό μου φαίνεται σχεδόν αυθαίρετο. Λογικότερη είναι η άλλη εξήγηση αυτής της παράλειψης που προσφέρει ο Ogilvie, ότι δηλ. ο Λ. ουδέποτε είχε τις πολιτικές φιλοδοξίες του μέσου Ρωμαίου ευπατριδία και συνεπώς η *ambitio*, ή η *cupido honoꝛum*, δεν μπορούσε να είχε γι' αυτόν την ίδια σημασία που είχε για τον πολιτικό Σαλλούστιο.

Η ηθικοδιδασκτική πάντως αντίληψη που είδαμε παραπάνω είναι ένα από τα βασικά γνωρίσματα της αρχαίας ιστοριογραφίας καθόλου (πβ. Θουκυδ. 1.22.4), το οποίο όμως γίνεται περισσότερο έκδηλο στους ιστορικούς της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής εποχής κάτω από την επίδραση του Στωικισμού. (Πβ. M. Grant, *Roman Literature*, London 1954, σ. 82 και Walsh, σ. 23 κ.ε.). Ο Πολύβιος πίστευε ότι «μηδεμίαν έτοιμοτέραν είναι τοίς άνθρωποις διόρθωσιν τής τών προγεγενημένων πράξεων έπιστήμης» (1.1.1, 3.56), ενώ ο Σεμπρόνιος Ασελλίων αποδοκίμαζε τις παλαιότερες Ρωμαϊκές χρονογραφίες, επειδή δεν κατάφεραν να κάνουν τους πολίτες *neque alacriores ad rempublicam defendendam neque segniores ad rem perperam faciendam*. (Γέλλιος 5.18.9= *HRR*, απ. 2P). Ο Κικέρων επίσης υποστήριζε ότι η ιστορία οφείλει να μην αρκείται μόνο στην έκθεση των γεγονότων, αλλά να φανερώνει επιπλέον τη ζωή και τον χαρακτήρα των πρωταγωνιστών τους. Βλ. *De orat.* 2.63: *Hominumque ipsorum non solum res gestae, sed etiam, qui fama ac nomine excellent, de cuiusque vita atque natura*. Πβ. επίσης Διόδωρο 1.1 - 2 (ιδιαίτερα 1.2.2.:... *πόσω μάλλον ύποληπτέον τήν προφήτιν τής άληθείας ιστορίαν... έπισκευάσαι δύνασθαι τά ήθη μάλλον πρός καλοκάγαθίαν;*), Δ. Αλικ. 1.1.2, 6.4, 5.48.1 (σημ. 49), Τάκιτο, *Ann.* 3.65.1 (σ.). Για το ότι αυτή η ηθικολογική αντίληψη οδηγεί τελικά στη διαστορέβλωση της ιστορίας βλ. Walsh, *AJP* (σημ. 41).

Παράδειγμα έσαχτης ηθικολογίας ο Ιώσηπος, ο οποίος συνοψίζει το ηθικό δίδαγμα της ιστορίας του ως εξής: *Τοίς μέν θεοῦ γνώμη κατακολουθοῦσι... πάντα κατορθοῦται... και γέρας εὔδαιμονία πρόκειται παρά θεοῦ· καθ' ὅσον δ' ἂν ἀποστοῶσι... τρέπεται δ' εἰς συμφοράς ἀνηκέστους ὅ,τι ποτ' ἄν... σπουδάσωσιν (Ιουδ. αρχ. 1.14).*

Ο τόπος *de materia* έχει πια ολοκληρωθεί. Με την παραπάνω εύγλωττη αναφορά στο ηθικό μεγαλείο της αρχαίας Ρώμης ο Λίβιος επιδιώκει να πείσει ότι το θέμα της ιστορίας του αξίζει πραγματικά *et scribatur et legatur*, όπως διαπιστώνει και ο ανώνυμος ρητοροδιδάσκαλος (σ. σημ. 3).

Το προοίμιο του Λ. κλείνει με μια εντελώς απροσδόκητη για ιστορικό έργο επίκληση στη βοήθεια των θεών (Πβ. και Πλίνιο 8.4.5). Επομένως πρέπει να έχουν δίκιο όσοι μελετητές του υποστηρίζουν ότι ο Λ. έβλεπε τον εαυτό του ως ένα δημιουργικό καλλιτέχνη, ως έναν ποιητή μάλλον παρά ως έναν ερευνητή. Πβ. Ogilvie, σσ. 29 και 18, του ίδιου, *Roman Literature and Society*, Sussex 1980, σ. 154 (εφεξής: Ogilvie *RLS*), Grant, σ. 99 («He was an epic poet in prose») και C. W. Mendell, *Tacitus. The Man and his Work*, New Haven (Yale un. press), 1957, σ. 41: «This poetical enrichment is perhaps his (δηλ. του Λ.) greatest individual contribution to historical prose style».

Για τον Τάκιτο έχει διατυπωθεί, μεταξύ άλλων, και η άποψη ότι είναι ο πιο ιδιόμορφος, ο πιο εγωκεντρικός από όλους τους αρχαίους ιστορικούς και, πραγματικά, γεύση αυτής της ιδιομορφίας μπορεί να πάρει κανείς ήδη από τα ιστορικά του προοίμια⁵⁵. Το στοιχείο που φαίνεται να υπερισχύει σ' αυτά, αν και μ' έναν έμμεσο τρόπο, είναι το *de persona*⁵⁶, ο τόπος *de historia* λάμπει δια της απουσίας του, ενώ το στοιχείο *de materia* είναι έντονα χρωματισμένο από τα προσωπικά συναισθήματα του συγγραφέα για την εποχή ή το θέμα που πρόκειται να εξιστορήσει⁵⁷. Αλλά και πέρα από τους γνωστούς τόπους, ό,τι άλλο υπάρχει στα προοίμια του Τακίτου αποπνέει την ειρωνεία, τον σαρκασμό και τη βαθειά απαισιοδοξία που χαρακτηρίζουν ολόκληρο το έργο του⁵⁸. Κανενός άλλου ιστορικού τα προοίμια δεν εισάγουν τον αναγνώστη έτσι άμεσα όχι τόσο στο περιεχόμενο όσο, κυρίως, στο κλίμα της διήγησης που θ' ακολουθήσει.

Παρά την απουσία του τόπου *de historia* ο Τ. έχει για την ιστορία την ίδια ηθικολογική αντίληψη που έχουν ο Σαλλούστιος και ο Λίβιος. (Βλ. σ. και σημ. 53). Στους *Annales* 3.65.1 δηλώνει πως δεν πρόκειται να κάνει λόγο για όλες τις προτάσεις των συγκλητικών, παρά μόνο για όσες ήταν *insignis per honestum aut notabili dedecore*. Και τούτο γιατί χρέος του ιστορικού είναι να προβάλλει τους ενάρετους και να απειλεί τους πονηρούς με τον φόβο της μελλοντικής δυσφήμισης. (*Praecipuum munus annalium reor ne virtutes sileantur utque pravus dictis factisque ex posteritate et infamia metus sit*). Π6. Διόδωρο 1.1.5, *Hist.* 3.51.2 (*sed haec... quotiens res locusque exempla recti aut solacia mali poscet, haud absurde memorabimus*), *Agr.* 46.4. Βλ. και σ. παρακάτω.

Ο *Agricola*, που είναι και η πρώτη απόπειρα του Τακίτου στον χώρο της ιστορίας, μολονότι ανήκει, ειδικότερα, στο γένος της εγκωμιαστικής βιογραφίας⁵⁹, δεν εξαιρείται από τις παραπάνω παρατηρήσεις. Παλαιότερα, λέει ο Τάκιτος, ήταν πολύ συνηθισμένο να καταγράφονται για χάρη των μεταγενεστέρων *clarorum virorum*

55. Βλ. C. H. Moore, *Tacitus, The Histories* - Loeb, 1925, σ. XIII («He is the most individualistic... of ancient historians»), M. L. W. Laistner, ό.π. (σημ. 7), σ. 121 («Tacitus' manner of presenting his material was peculiarly his own and his whole approach to the history of the first century was highly individualistic») και Mendell, ό.π.σ. V - VI. Π6. και σημ. 74. Για τα προοίμια του Τ. γενικά βλ. A. D. Leeman, *Structure and Meaning in the Prologues of Tacitus*, *Yale Cl. Stud.* 23 (1973) 169 - 208 και ιδιαίτερα σ.171 (εφεξής: Leeman YCS).

56. Ο Syme, αντίθετα, πιστεύει (*Tacitus*, Oxford 1958, τόμ. 2, σ. 520) ότι αυτό που καταξιώνει τα προοίμια του Τ. «is brevity, point and impersonality». Π6. και σσ. 146, 304.

57. Ακριβώς το αντίθετο φαίνεται να συμβαίνει με τον Λίβιο, του οποίου η διάθεση επηρεάζεται από την εποχή που εξιστορεί. Βλ. 43.13.2: *mihi vetustas res scribenti nescio quo pacto antiquus fit animus*.

58. Ο J. S. Reid (*Tacitus as a Historian*, *JRS* 11, 1921, σ. 191) παρατηρεί ότι ο Τ., όπως επίσης ο Λουκανός και ο Γιουβενάλης, «write as though they were living in the worst of all possible worlds».

59. Βλ. H. Furneaux - J. G. C. Anderson, *C. Taciti de vita Agricolae*, Oxford 1922² (1898) σσ. XXII και XXVII, - K. Büchner, *Das Proömium zum Agricola des Tacitus*, *WS* 69 (1956) σ. 336, - Mendell, ό.π.σ. 26, - I. Forni, *Taciti, de vita Julii Agricolae*, Roma 1962 σ. 7 κ.ε., - W. Steidle, *Tacitus Probleme*, *Mus. Helv.* 22 (1965) σ. 96 κ.ε. Ωστόσο, οι γνώμες για το λογοτεχνικό είδος που ανήκει ο *Agricola* ποικίλλουν. Ο F. R. D. Goodyear (*Tacitus. Greece and Rome Surveys* 4,

facta moresque, μια συνήθεια που διατηρείται ακόμη και στην αδιάφορη εποχή μας, όταν πρόκειται για κάποιον εξαιρετικό άνθρωπο, που η αξία του κατάφερε να νικήσει την αμάθεια και τον φθόνο (1.1: quotiens magna aliqua ac nobilis virtus vicit... ignorantiam recti et invidiam)⁶⁰. Παλαιότερα όμως ήταν ευκολότερο και να διακριθεί κανείς και να δρεθούν ικανοί συγγραφείς για να καταγράψουν τις αρετές του αμερόληπτα και ανυστερόβουλα. Ακόμη και η αυτοβιογραφία θεωρούνταν τότε όχι ένδειξη έπαρσης, αλλά σημάδι αυτοεκτίμησης. Οι αρετές όμως εκτιμώνται καλύτερα στις εποχές που τις γεννούν και τις καλλιεργούν. (1.3: Adeo virtutes isdem temporibus optime aestimantur, quibus facillime gignuntur)⁶¹. Απόδειξη ότι εγώ χρειάστηκα να ζητήσω άδεια (venia opus fuit)⁶² για να γράψω τη βιογραφία ενός ανθρώπου που είχε ήδη πεθάνει, κάτι που θα ήταν βέβαια περιττό, εάν σκόπευα να τον κακολογήσω (quam non petissem incusatus)⁶³. Tam saeva et infesta virtutibus tempora⁶⁴.

Εδώ τελειώνει το πρώτο κεφάλαιο του *Agricola* και ο μόνος ανιχνεύσιμος προοιμακός τόπος είναι ο *de materia*. Παρόλο που δεν υπάρχει ρητή αναφορά, εύκολα εξυπακούεται ότι η υπόθεση του έργου θα είναι το εγκώμιο της ζωής και της πολιτείας ενός εξαιρετικού ανθρώπου, του πεθερού του Τακίτου, Ιουλίου Αгриκόλα.

Στη συνέχεια ο Τακίτος αναφέρει δυο περιπτώσεις ανθρώπων που θανατώθηκαν, επειδή εγκωμίασαν επικριτές του καθεστώτος, και ειρωνεύεται τη διαταχθείσα κατατροφή των διβλίων τους⁶⁵ καθώς και τον διωγμό των φιλοσόφων από τη

Oxford 1970 σ. 4) το θεωρεί περισσότερο ιστορία και λιγότερο βιογραφία, ενώ ορθότερα ο Ogilvie (R.M. Ogilvie - I. A. Richmond, *Tacitus Agricola*, Oxford 1967 σσ. 12 - 13 εφεξής Og-Rich) υποστηρίζει τον βιογραφικό χαρακτήρα του έργου, απορρίπτοντας ταυτόχρονα και τις απόψεις ότι πρόκειται για είδος εγκωμίου (J. Cousin, Histoire et rhétorique dans l' *Agricola*, *RÉL* 14, 1936, 326 - 36), ή παραλλαγή του *laudatio funebris* (E. de St. Denis, *LÉC* 10, 1941, 14 - 30). Βλ. επίσης Λ. G. Woodhead, Tacitus and Agricola, *Phoenix* 2 (1947 - 8) σ. 48, - Πέτρου Κολακλίδου, *Cornelii Taciti Agricola*, Αθήναι 1960, σ.4 κ.ε., T. A. Dorey, *Agricola and Germania*, Tacitus (έκδ. Dorey), London 1969, σσ. 33 - 4. Αξιομνημόνευτη παραμένει και η άποψη του F. Leo (*Die griechisch - römische Biographie*, Leipzig 1901, σ. 232) ότι στον *Agricola* ο T. είναι επηρεασμένος από τις ιστορικές μενογραφίες του Σαλλουστίου, με τη διαφορά ότι ο «Sallust hat biographische Elemente in die Historie, Tacitus historische Elemente in die Biographie hineingearbeitet». Ο Syme (*Tacitus*, σ. 125), τέλος, αποφεύγει να κατατάξει τον *Agricola* σε κάποιο λογοτεχνικό είδος, υποστηρίζοντας ότι «it is best left to be defined in its own terms». Ειδικά για το προοίμιο του *Agricola* βλ. επίσης R. C. W. Zimmermann, Die Einleitung von Tacitus' *Agricola*, *Blätter für das Bayerische - Gymnasial - Schulwesen* 1933, σσ. 83 - 92, - L. Schmüdderich, Das Proömium zu Tacitus' *Agricola* (Tac. *Agr.* 1 - 3): Ein Interpretationsvorschlag, *Der altsprachl. Unterricht* 8 (1965) no. 5, σσ. 31 - 7, και Büchner, *WS* (ό.π.).

60. Όπως σωστά παρατηρεί ο Furneaux *ad loc.*, οι κοινοί άνθρωποι δεν μπορούν να εκτιμήσουν την αξία ενός εξαιρετικού χαρακτήρα και μισούν την υπεροχή του. Βλ. επίσης Ηρόδοτος, 7.236.1, Δημοσθένης, 3.24, Σαλλούστιο *BJ* 10.2, Βελ. Πατέρκ. 1.9.6., Νέπωτα, *Chabr.* 3.3 και πβ. σ.

61. Πβ. *Hist.* 3.51 και Σενέκα, *Cons. ad Helv.* 19.5 (Simplex admirandis virtutibus... antiquitas).

62. Ο Leeman (*YCS*, σ. 201 - 2) φαίνεται ν' αμφισβητεί πως συνέβη πράγματι κάτι τέτοιο.

63. Αυτό συμβαίνει γιατί οι άνθρωποι τείνουν εμήκοον ους στις κατηγορίες μάλλον παρά στους επαίνους. Πβ. *Hist.* 1.1.2: obtrectatio et livor pronis auribus accipiuntur.

64. Παρόμοια όμως εχθρική απέναντι στην αρετή φαίνεται πως ήταν και η εποχή του Κικέρωνα. Πβ. *Orator* 35: tempora timens inimica virtuti.

65. *Agr.* 2.2: scilicet illo igne vocem populi Romani et libertatem senatus et conscientiam generis

Ρώμη, που έγιναν για να σιγήσει κάθε ελεύθερη φωνή και να εξαφανιστεί κάθε ίχνος αξιοπερεπούς συμπεριφοράς (2.2: *expulsis insuper sapientiae professoribus atque omni bona arte in exilium acta, ne quid usquam honestum occurreret*)⁶⁶. Για ν' ακολουθήσει η οδυνηρή διαπίστωση που αφορά μιαν ολόκληρη εποχή: *Dedimus profecto grande patientiae documentum* (2.3. Η δουλικότητά μας, παρατηρεί με αυτοσαρκασμό ο Τάκιτος, έχει αποδειχθεί περίτρανα (βλ. και σημ. 69). Όπως προηγούμενες γενιές υπήρξαν μάρτυρες των υπερβολών της ελευθερίας, εμείς γίναμε μάρτυρες των υπερβολών της δουλοφροσύνης. (2.3: *et sicut vetus aetas vidit quid ultimum in libertate esset, ita nos quid in servitute*)⁶⁷. Η δράση των καταδοτών μάς είχε αφαιρέσει το δικαίωμα και της απλής συνομιλίας (*adempto per inquisitiones etiam loquendi audiendique commercio*)⁶⁸, έτσι ώστε μαζί με τη φωνή μας θα είχαμε χάσει και τη μνήμη μας, αν μπορούσαμε να ξεχάσουμε το ίδιο εύκολα όπως μπορούμε να σιωπούμε (2.3: *memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset oblivisci quam tacere*). Αυτά τα καυστικώτατα σχόλια δεν καταδικάζουν μόνο την τρομοκρατία του Δομιτιανού. Καταδικάζουν ακόμη, αν όχι κυρίως, και τη στάση μιας ολόκληρης γενιάς, της γενιάς του ίδιου του Τακίτου, απέναντι στο τυραννικό καθεστώς⁶⁹.

Αλλά τώρα επιτέλους, πρώτα με τον Νέρβα, ο οποίος *res olim dissociabiles miscuerit, principatum ac libertatem*, και ύστερα με τον Τραϊανό, ανασαίνουμε ξανά ελεύθερα⁷⁰, ενώ το αίσθημα της ασφάλειας δεν είναι πια αντικείμενο ελπίδας ή προσευ-

humani absoleri arbitrabantur. Πβ. και *Ann.* 4.34, 35.5: *Libros per aediles cremandos censuere patres; set manserunt occultati et editi. Quo magis socordiam eorum inridere libet, qui praesenti potentia credunt extingui posse etiam sequentis aevi memoriam*. Πβ. επίσης Σενέκα πρεσβ. *Contr.* 10, praef. 5, Σενέκα, *ad Marc.* 1.2-4, Σουητώνιο, *Calig.* 16.1 και Δ. Κάσσιο 56.27.1. Οι δύο περιπτώσεις: Ο Αρουλένος Ρούστικος, στωικός, θανατώθηκε επί Δομιτιανού, επειδή έπλεξε το εγκώμιο του δασκάλου του Θρασέα Παίτου, τον οποίον ο Νέρων είχε εξαναγκάσει ν' αυτοκτονήσει το 66. Ο Ερέννιος Σενεκίων θανατώθηκε επίσης επί Δομιτιανού, επειδή, συν τοις άλλοις, είχε εγκωμιάσει τον Ελδίδιο Πρίσκο, οπαδό του Θρασέα και επικριτή του Βεσπασιανού, ο οποίος και διέταξε την εκτέλεσή του το 74. Πβ. και Δ. Κάσσιο 67.13.2.

66. Για τον διωγμό των φιλοσόφων από τον Δομιτιανό βλ. Γέλλιο 15.11.4, Πλίνιο 3.11.2 και *Paneg.* 47.1, Σουητώνιο, *Domit.* 10.3 και Δ. Κάσσιο 67.13.3.

67. Βλ. και 3.2 παρακάτω (σ.) και σημ. 72. Πβ. επίσης *Hist.* 4.8.3 (σημ. 69).

68. Πβ. *Agr.* 43.2, 45.1, *Hist.* 1.2.3, *Ann.* 4.69. Πίσω από τις *inquisitiones* δρούσαν δέδαια οι διαδόχοι *delatores*, τους οποίους ο Τ. προσφύως χαρακτηρίζει ως «genus hominum publico exitio repertum». (*Ann.* 4.30.5). Για τη δράση των καταδοτών βλ. ακόμη Πλίνιο 3.7.3, 4.22.5 και Γιουθενάλη 1.33 κ.ε., 3.116, 4.48 κ.ε., 110 κ.ε., 10.70. Πβ. επίσης Μ. Ρ. Charlesworth, *Camb. Anc. Hist.* τόμ. 11 (1936) σ. 27 κ.ε.

69. Πβ. *Agr.* 45.1: *Nostrae duxere Helvidium in carcerem manus... nos innocenti sanguine Senecio perdidit*. Βλ. επίσης *Hist.* 4.8.3 (*non magis sua oratione Thraseam quam iudicio senatus afflictum*) και Πλίνιο 9.13.2: *Inter multa scelera multorum nullum atrocius videbatur quam quod in senatu senator senatori, praetorius consulari, reo iudex manus intulisset*.

70. Πβ. Πλίνιο, *Paneg.* 36.4: *eodem foro utuntur principatus et libertas*. Αλλ' όπως σωστά παρατηρεί ο Furneaux (ό.π.σ. 44), «what people meant by *libertas* at this period was freedom from the unlimited despotism of a Nero or a Domitian». (Πβ. και Ogilvie - Og. - Rich. *Agr.* σσ. 136 - 37). Άλλωστε και ο ίδιος ο Τ. δεν άργησε να καταλάβει ότι ο παραπάνω συνδυασμός δεν ήταν ουσιαστικά δυνατός και ότι ο *principatus* ήταν το ίδιο πράγμα με το *regnum* (*Ann.* 1.6.1, 9.5, 3.60.1), ή την *potentia* (*Hist.* 1.13.1) και συνεπώς ασυμβίβαστος με τη *libertas* (βλ. Og-Rich, ό.π.σ. 125

χής, αλλά μια βεβαιότητα που το ισχυροποιεί ακόμη περισσότερο (3.1).

Η θεραπεία, ωστόσο, είναι μια βραδεία διαδικασία (*tardiora sunt remedia quam mala*) και το ν' αναζωογονήσεις τον ανθρώπινο ζήλο και ενθουσιασμό είναι πολύ πιο δύσκολο απ' ό,τι να τον καταπνίξεις (*ingenia studiaque opprresseris facilius quam revocaveris*). Τούτο γιατί η απραξία, όσο και αν τη μισούμε αρχικά, εμπειρεύει κάποια κρυφή γοητεία που μας συνεπαίρνει και έτσι μας γίνεται τελικά αρεστή. (3.1: *subit quippe etiam ipsius inertiae dulcedo, et invisā primo desidia postremo amatur*).

Στην τελευταία δεκαπενταετία⁷¹ οι πιο δραστήριοι από μας έπεσαν θύματα της σκληρότητας του αυτοκράτορα, ενώ όσοι επιζήσαμε έχουμε χάσει δεκαπέντε ολόκληρα χρόνια από τη ζωή μας, μια και στο διάστημα αυτό άλλοι ανδρώθηκαν και άλλοι γέρασαν με το στόμα κλειστό (3.2)⁷². Παρ' όλα αυτά δεν θα διστάσω να καταγράψω την ιστορία της πρότερης δουλείας μας και να προσφέρω τη μαρτυρία μου για τη σημερινή ευλογία. (3.3: *non tamen pigebit... memoriam prioris servitutis ac testimonium praesentium bonorum composuisse*). Ωστόσο, αυτό το βιβλίο είναι προς τιμή του πεθερού μου. Τα αισθήματα σεβασμού που έχω απέναντί του, αν δεν κάνουν την πράξη μου επαινετή, τουλάχιστον τη δικαιολογούν (3.3: *Hic interim liber honori Agricolae soceri mei destinatus, professione pietatis aut laudatus erit aut excusatus*).

Το προοίμιο του *Agricola* κλείνει με αυτές ακριβώς τις λέξεις. Με την απροσδόκητη εξαγγελία του περιεχομένου ενός μελλοντικού ιστορικού έργου, που θα έχει ως κύριο θέμα τη βασιλεία του Δομιτιανού, τον τόπο *de persona*—ο *Agricola* γράφεται για να τιμηθεί ένας νεκρός—και ταυτόχρονα τον τόπο *de materia* φανερά χρωματισμένο από τα προσωπικά συναισθήματα του συγγραφέα για το αντικείμενο του θέματός του.

Ο Τ. φαίνεται να εφαρμόζει εδώ τις οδηγίες του Κοϊντιλιανού, σύμφωνα με τις οποίες ο ρήτορας πρέπει να δώσει με το προοίμιό του την εντύπωση ότι στην υπόθεση που έχει αναλάβει παρακινήθηκε *officio vel cognationis vel amicitiae maximeque, si fieri poterit, reipublicae aut alicuius certe non mediocris exempli* (4.1.7). Στην προκειμένη περίπτωση η *cognatio* είναι προφανής, ενώ το *non mediocre exemplum* είναι ο ίδιος ο *Αγρικόλας* (πβ. 1.1: *magna aliqua ac nobilis virtus* και παρακάτω 1.4), ο οποίος έδειξε με τη ζωή του ότι είναι δυνατός *etiam sub malis principibus magnos viros esse* (42.4). Πάντως η προσωπική εύνοια την οποία απο-

και σ. παρακάτω). Για το εννοιολογικό περιεχόμενο των λέξεων *principatus, regnum, potentia, dominatio* σε σχέση με τη *libertas* στον Τ., βλ. Η. W. Benario, *An Introduction to Tacitus*, Univ. of Georgia press 1975, σ. 129 κ.ε.

71. 81 - 96 μ.Χ. Δηλαδή ολόκληρη η περίοδος Δομιτιανού. Το καθεστώς του όμως έγινε ιδιαίτερα καταπιεστικό μετά την καταστολή της εξέγερσης του διοικητή της άνω Γερμανίας Σατουρνίνου (το 89) και κυρίως τα τέσσερα τελευταία έτη. Βλ. Charlesworth, ό.π. (1968) και πβ. *Agr.* 44.4 - 5, όπου ο *Αγρικόλας*, με το να πεθάνει πρόωρα το 93, *potest videri eum beatus... futura effugisse... ac... evasisse postremum illud tempus, quo Domitianus... rem publicam exhaustit*.

72. Πβ. Πλίνιο 8.14.8: *Idem prospeximus curiam, sed curiam trepidam et elinguem, cum dicere quod velles periculosum, quod nolles miserum esset*.

λάμβανε ο Αгриκόλας — και μέσω αυτού και ο ίδιος ο Τάκιτος — από τον Δομιτιανό ενισχύει την άποψη, παρά την αντίθετη γνώμη του Ogilvie (Og. - Rich. *Tac. Agr.*, σ. 17), ότι, πέρα από τα αισθήματα σεβασμού, ο Τ. ήθελε να υπερασπιστεί και την αξιοπρεπή στάση του πεθερού του — καθώς και τη δική του — απέναντι στο τυραννικό καθεστώς του Δομιτιανού. Βλ. Furneaux - Anderson, *ό.π.σ. XXVIII κ.ε.*, - Leeman, *Or.* σ. 339, - Dorey, *ό.π. σσ.* 5 - 8, - Syme, *How Tacitus Came to History, Gr. and R.4* (1957) 163 - 4 (εφεξής: Syme *GR*) και *Tacitus* 25 - 6. Ο Syme μάλιστα προχωράει ακόμη περισσότερο και υποστηρίζει ότι ο *Agr.* είναι επιπλέον ένα πολιτικό μανιφέστο υπέρ του Τραϊανού και της νέας αριστοκρατίας από τις επαρχίες (σ. 125. Πβ. επίσης σσ. 26, 29 και τόμ. 2, 585 κ.ε.). Πβ. επίσης Woodhead (σημ. 59), Forni, σ. 24 κ.ε. και E. R. Schwinge, *Festinata mors. Zum Ende des taciteischen Agricola, Rh. Mus.* 106 (1963) σ. 363 κ.ε.

Το προοίμιο των *Historiae* φαίνεται να είναι οργανωμένο πλησιέστερα προς τα καθιερωμένα⁷³. Ο Τάκιτος οριοθετεί, αν και μ' έμμεσο τρόπο, την περίοδο που θα εξιστορήσει, αναφέρει τους λόγους που επηρέασαν την επιλογή του και, επισημαίνοντας έμμεσα την ανάγκη για ιστορική αλήθεια, υπόσχεται μια νηφάλια και αμερόληπτη εξιστόρηση. Ο τόπος *de historia* όμως λάμπει και εδώ με την απουσία του, ενώ η γενική περιγραφή του περιεχομένου της ιστορίας του στον τόπο *de materia* προδίδει ευθύς εξαρχής τη συναισθηματική του τοποθέτηση απέναντι στα γεγονότα της συγκεκριμένης περιόδου⁷⁴.

Θ' αρχίσει, λέει, την ιστορία του από τη δεύτερη υπατεία του Γάλβα και θα τελειώσει με τον Δομιτιανό⁷⁵. Αυτό το τελευταίο δεν λέγεται ρητά, αλλά συνάγεται

73. Πβ. Mendell, *ό.π.σ.* 118. Προοίμιο των *Hist.* θεωρώ, όπως ο Syme, (σ. 146) και άλλοι, μόνο τα κεφφ. 1 - 3. Για ανάλυσή τους βλ. Ph. Fabia, *La préface des Histoires de Tacite, REA* 3 (1901) 41 - 76, ο οποίος όμως εξετάζει διεξοδικά τα ένδεκα πρώτα κεφφ. των *Hist.* (Βλ. σ. 18 παρακάτω και Leeman, *YCS*, σσ. 174 - 5). Βλ. ακόμη E. Courbaud, *Les procédés d' art de Tacite dans les Histoires*, Paris 1918, σσ. 1 - 60, - H. Heubner, *Tacitus. Die Historien* (Kommentar), τόμ. A, Heidelberg 1963, - H. Drexler, *Die Praefatio der Historien des Tacitus, Helicon* 5 (1965) 148 - 56 (κυρίως παρατηρήσεις στο Kommentar του Heubner), - K. Büchner, *Das Proömium zu den Historien des Tacitus im Zusammenhang seiner Proömien, Studien zur römischen Literatur* IV, 1964, σσ. 43 - 60, - A. Klinz, *Der Eingang von Tacitus' Historien: Aufbau, Form, Gedankengang, Der altsprachl. Unterricht* 8 (1965) no. 5, σσ. 38 - 49, - P. Steinmetz, *Die Gedankenführung des Proömiums zu den Historien des Tacitus, Gymnasium* 75 (1968) 251 - 62.

74. Πβ. K. Wellesley, *Tacitus. The Histories* (transl. Penguin 1964) 12: «No reader of the *Histories* can be in doubt that the writer's emotions are involved in his account of the recent and controversial past». Η άποψη αυτή ισχύει και για το υπόλοιπο ιστορικό έργο του Τ. Πβ. J. S. Reid, *ό.π.* (σημ. 58), σ. 192: «His whole attitude towards the stream of events is intensely personal». Βλ. και σσ. 193, 196. Απ' όσο ξέρω, ο μόνος ιστορικός που υπόσχεται αντικειμενικότητα, ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζει τη συναισθηματική του εμπλοκή στα γεγονότα που περιγράφει, είναι ο Ιώσηπος. Βλ. *Ιουδ. πόλ. 1.9.*: «... αλλά τὰ μὲν ἔργα μετ' ἀκριθείας ἀμφοτέρων διέξειμι, τοὺς δ' ἐπὶ τοῖς πράγμασι λόγους ἀνατίθημι τῇ διαθέσει, καὶ τοῖς ἔμμαντοῦ πάθει διδοῦς ἐπολοφύρεσθαι ταῖς τῆς πατρίδος συμφοραῖς».

75. Να σημειωθεί όμως ότι το ιστορικό έργο που προαναγγέλεται στο προοίμιο του *Agr.* φαίνεται ν' αρχίζει με τον Δομιτιανό (βλ. σ.). Εντούτοις ο Τ. ξεκινάει τελικά από τη δεύτερη υπατεία του Γάλβα λόγω της μεγάλης ομοιότητας των πολιτικών συνθηκών του 68 με αυτές του 97, σημείου αφετηρίας του μελλοντικού του ιστορικού έργου που θ' αναφερόταν στον Νέρβα και τον Τραϊανό (*Hist.* 1.4, σ.). Βλ. Syme, *Tac.*, σ. 131, του ιδίου, *The Senator as Historian, Fondation Hardt, Entretiens* 4 (1956) σ. 189 και πβ. σ.

εύκολα από το τέλος του πρώτου κεφαλαίου, όπου ο Τάκιτος εξαγγέλλει σαφέστερα την πρόθεσή του να γράψει αργότερα ξεχωριστή ιστορία για την περίοδο Νέρβα και Τραϊανού, μια καλότυχη εποχή όπου ο καθένας, όπως λέει χαρακτηριστικά, μπορεί όχι μόνο να σκέφτεται ό,τι θέλει, αλλά και να εκφράζει αυτό που σκέφτεται. (1.4: principatum divi Nervae et imperium Traiani... senectuti seposui, rara temporum felicitate ubi sentire quae velis et quae sentias dicere licet.).

Για πρώτη φορά η εξαγγελία αυτή γίνεται στο προοίμιο του *Agr.* (βλ. σ. και σημ. 75) και η σαφέστατη επανάληψή της εδώ καταρρίπτει, νομίζω, την άποψη του G. E. F. Chilver, (*A Historical Commentary on Tacitus' Histories I and II*, Oxford 1979, σ. 23) ότι ο Τ. μπορεί να εξιστορούσε αυτή την περίοδο στα τελευταία και μη διασωθέντα βιβλία των *Historiae*. Ο Syme (*The Political Opinions of Tacitus, Ten Studies in Tacitus*, Oxford 1970, σ. 135) φαίνεται να πιστεύει ότι η περίοδος Τραϊανού δεν προσέφερε στον Τ. ελκυστικό υλικό για την ιδιοσυγκρασία του, άποψη που συμμαρξίζεται και ο Chilver (ό.π.σ. 38). Άλλοι όμως μελετητές φρονούν διαφορετικά. Κατά τον F. Klingner (*Tacitus, Die Antike* 8, 1932, σσ. 151 - 69) ο Τ. δεν άργησε να αντιληφθεί ότι η πολιτική κακοδαιμονία της Ρώμης οφειλόταν στην ίδια τη φύση του καθεστώτος και όχι στα πρόσωπα (πβ. σημ. 70 πιο πάνω). Γ' αυτό ακριβώς και προτιμά να γράψει τους *Annales*, που δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια καταγγελία του principatus ως θεσμού. (Πβ. H. Bardon, *Les empereurs et les lettres latines*, Paris 1940, σ. 388 κ.ε.). Ο D. Kienast (*Nerva und das Kaisertum Traians, Historia* 17, 1968, σσ. 51 - 71 — βλ. κυρίως σ. 56 κ.ε.) υποστηρίζει με πειστικότητα ότι η υιοθεσία του Τραϊανού από τον Νέρβα ισοδυναμούσε με πραξικόπημα (πβ. και Syme, *GR*, σ. 167), ενώ ο K.H. Waters (*Traianus Domitiani continuator, AJP* 90, 1969, σσ. 385 - 404) πιστεύει ότι η πολιτική του Τραϊανού γενικά ελάχιστα διέφερε από εκείνη του τυραννικού Δομιτιανού. Ο Leeman (*Or.* σ. 344) τέλος, με βάση τους *Annales* 4.33.4, υποστηρίζει ότι ο Τ. εγκατέλειψε το αρχικό του σχέδιο, επειδή φοβήθηκε, όπως ο Πλίνιος (5.8.12, 9.27), τις graves offensae και τη levis gratia που συνεπαγόταν η συγγραφή μιας σύγχρονης ιστορίας⁷⁶.

Ο λόγος που διαλέγει τη συγκεκριμένη περίοδο — στοιχείο *de persona* αλλά σε σχέση με τον τόπο *de materia* — είναι το γεγονός ότι για όλες τις προηγούμενες εποχές έχουν γράψει ήδη πολλοί άλλοι ιστορικοί pari eloquentia ac libertate⁷⁷. Ωστόσο μετά την εγκαθίδρυση της μοναρχίας οι ικανοί συγγραφείς εξαφανίστηκαν (1.1: postquam bellatum apud Actium magna illa ingenia cessere - Πβ. και *Agr.* 1.2, σ.) με αποτέλεσμα η ιστορική αλήθεια ν' αρχίσει να κακοποιείται ποικιλοτρόπως: άλλοτε εξαιτίας της άγνοιας των πολιτικών πραγμάτων, επειδή οι περισσότεροι τα έβλεπαν τώρα σαν κάτι το ξένο που δεν τους αφορούσε μια και δεν συμμετείχαν στη

76. Για τις πολιτικές συνθήκες επί Τραϊανού βλ. επίσης H. Willrich, *Augustus bei Tacitus, Hermes* 62 (1927) 54 - 68, Martin, ό.π. (σημ. 47), σ. 127 και Εμμ. Μικρογιαννάκη, Η απομυθοποίηση του Αυγούστου από τον Τάκιτο, *Αριάδνη* 2 (1984) σσ. 54 και 68. Για άλλους πιθανούς λόγους εγκατάλειψης των αρχικών προθέσεων του Τ. βλ. και W. A. Sroogner, *Taciti Historiarum libri qui supersunt*, London - New York 1891, σ. 9 κ.ε. και Syme, σ. 219 κ.ε., όπου και άλλη σχετική βιβλιογραφία. Πβ. επίσης σημ. 113.

77. Για τον Leeman (*YCS*, σ. 178 κ.ε.) libertas εδώ δεν είναι η πολιτική ελευθερία, αλλά η ελευθερία από εξωτερικές πιεστικές και προσωπικές προκαταλήψεις. Ο Chilver ό.π. (σ.), σ. 35, είναι όμως πειστικότερος: «Anyway, 'free speech' is the chief thing in his mind».

διαμόρφωσή τους (1.1: *primum inscitia reipublicae ut alienae*)⁷⁸, και άλλοτε εξαιτίας της κολακείας ή του μίσους προς τους κυβερνώντες (1.1: *libidine adsentandi aut rursus odio adversus dominantis*. Πβ. και 2.101.1 κ.ε.). Αλλ' ενώ εύκολα απορρίπτει κανείς τον κόλακα ιστορικό, τον συκοφάντη τον ακούει με προσοχή (πβ. σημ. 63). Και τούτο γιατί η κολακεία, όπως ψυχολογικότατα παρατηρεί ο Τάκιτος, θεωρείται ένδειξη δουλικότητας, ενώ η συκοφαντία περνάει για ανεξαρτησία γνώμης (1.2: *Sed ambitionem scriptoris facile averseris, obtrectatio et livor pronis auribus accipiuntur; quippe adulationi foedum crimen servitutis, malignitati falsa species libertatis inest*)⁷⁹. Εμένα πάντως προσωπικά ο Γάλδας, ο Όθων και ο Βιτέλλιος ούτε με ωφέλησαν ούτε μ' έδλαψαν, ενώ παραδέχομαι πως ο Βεσπασιανός, ο Τίτος και ο Δομιτιανός προώθησαν την εξέλιξη της πολιτικής μου σταδιοδρομίας. Όμως, όποιος ισχυρίζεται ότι υπηρετεί αποκλειστικά την αλήθεια δεν πρέπει να μιλάει για κανέναν ούτε με εύνοια ούτε με μίσος (1.3: *Sed incorruptam fidem professis neque amore quisquam et sine odio dicendus est*)⁸⁰.

Τα δύο επόμενα κεφάλαια του προοιμίου ανήκουν εξολοκλήρου στον τόπο *de materia*, αφού δεν είναι τίποτε άλλο παρά μιά αδρότατη αναφορά στο περιεχόμενο του έργου και ένας ποιοτικός, κατά κάποιο τρόπο, χαρακτηρισμός της συγκεκριμένης εποχής⁸¹. μιας εποχής, θα μας πει ο Τ., γεμάτης καταστροφές παντός είδους: Διαδοχικές δολοφονίες αυτοκρατόρων (Γάλδας, Όθων, Βιτέλλιος και Δομιτιανός), αλλεπάλληλες επαναστάσεις στις επαρχίες, επίμονοι εξωτερικοί πόλεμοι, ολέθριες εμφύλιες συγκρούσεις (Όθων εναντίον Βιτελλίου, Βιτέλλιος εναντίον Βεσπασιανού και Δομιτιανός εναντίον του εξεγεθέντος Σατουρνίνου - σημ. 71). Από την

78. Στην ίδια διαπίστωση, ότι δηλ. η μοναρχία μάρανε το πολιτικό ενδιαφέρον, προβαίνει και ο Δίων Κάσιος (53.19). Αλλά το παραπάνω χωρίο δείχνει επίσης ότι ο Τ. ήθελε τον ιστορικό ενεργό πολιτικό, όπως άλλωστε ήταν οι περισσότεροι Ρωμαίοι ιστοριογράφοι. (Πβ. Syme, *Fond. H.* σ. 188 και Martin, σ. 118 κ.ε.). Την ίδια απαίτηση για τον ολοκληρωμένο ιστορικό είχε και ο Πολύβιος. Πβ. 12.28.3: *Τὰ τῆς ἱστορίας ἔξει τότε καλῶς, ὅταν ἢ οἱ πραγματικοὶ τῶν ἀνδρῶν γράφειν ἐπιχειρήσωσι τὰς ἱστορίας... ἢ οἱ γράφειν ἐπιβαλλόμενοι τὴν ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων ἔξιν ἀναγκαίαν ἠγήσωνται πρὸς τὴν ἱστορίαν*. Πβ. και 12.25g.2.

79. Παρ' όλα αυτά, ο ίδιος ο Τ. κάνει χρήση αυτής της δεύτερης κατηγορίας συγγραφέων και φαίνεται να υιοθετεί συχνά, ή τουλάχιστον να μην απορρίπτει ευθέως, φθονερές κατηγορίες και κακόβουλα υπονοούμενα. Πβ. F. R. D. Goodyear, *The Annals of Tacitus*, τόμ. 1, Cambridge 1972, σ. 98: «One can hardly doubt that there is some conflict between T. 's judgement of these writers and his use of them, and also between the rigorous standards he implies in his *prooemia* and those he in fact attains». Ο Reid (ό.π.σ. 196) προχωρούσε ακόμη περισσότερο υποστηρίζοντας ότι είναι χαρακτηριστικό του Τ. ν' αφιερώνει πιο πολύ χώρο «to the comments of the detractors than to those of the eulogists». Πβ. και τις σχετικές κρίσεις του Ναπολέοντα στην Εισαγωγή των *Annales* από τον J. Jackson (Loeb 1931) σ. 236.

80. Πβ. *Ann.* 1.1.3 (*sine ira et studio*), σημ. 27, 28 και σ.

81. Ο Chilver (ό.π.σ. 33) θεωρεί προοίμιο μόνο το πρώτο κεφάλαιο των *Hist.* (πβ. και H. Goelzer, *Tacite. Histoires*, - Budé 1921 - σ. 2), ενώ τα κεφφ. 2 και 3 τα χαρακτηρίζει ως περίληψη του περιεχομένου. Κατά τη γνώμη μου δεν είναι ούτε κανονική περίληψη ούτε μόνο περίληψη. Βλ. και Syme, σ. 146, όπου τα τρία πρώτα κεφφ. των *Hist.* ξεχωρίζονται σαφώς από τα επόμενα οκτώ. Πβ. και σ. παρακάτω. Για μια διεξοδική ανάλυση των παραπάνω κεφφ. βλ. Heubner, ό.π. (σημ. 73) και πβ. M. Fuhrmann, *Das Vierkaiserjahr bei Tacitus. Über den Aufbau der Historien*, Buch I - III, *Philologus* 104 (1960) 250 - 77.

άλλη μεριά εκρήξεις φημιστείων, καταστρεπτικότητες πυρκαγιές, βεβηλώσεις ιερών και οσίων, ανηθικότητα και ξεπεσμός⁸². εξορίες, δολοφονίες και εκδηλώσεις απάνθρωπης σκληρότητας, ιδίως στη Ρώμη, όπου τα πάντα, η ευγενική καταγωγή, τα πλούτη, η αποδοχή αλλά και η άρνηση αξιωμάτων μπορούσαν ν' αποτελέσουν λόγους κατηγορίας⁸³, ενώ η ανταμοιβή που επιφύλασσόταν στην αρετή και την αξία ήταν η βέβαιη εξόντωση. (2.3: *Atrocius in urbe saevitum: nobilitas, opes omissi gestique honores pro crimine et ob virtutes certissimum exitium*). Οι καταδότες οργιάζαν (πβ. σημ. 68), οι δούλοι πρόδιδαν τ' αφεντικά τους, ο τρόμος βασιλεύε παντού. Και όσοι δεν είχαν κανέναν εχθρό καταστρέφονταν από τους φίλους τους (2.3: *Et quibus deerat inimicus per amicos oppressi*. Πβ. και 2.63, περίπτωση Δολαβέλλα).

Όσοσο υπήρξαν και μερικά δείγματα αρετής. (3.1: *Non tamen adeo virtutum sterile saeculum ut non et bona exempla prodiderit*). Μητέρες και σύζυγοι συνοδεύουν τα παιδιά και τους άνδρες τους στην εξορία. Υπάρχουν συγγενείς που συμπαρίστανται σταθερά, ενώ η αφοσίωση ορισμένων δούλων φτάνει στο σημείο ν' αψηφά και αυτά τα βασανιστήρια. Από την άλλη, οι θαρραλέες αυτοκτονίες επιφανών ανδρών ανακαλούν στη μνήμη παρόμοιους ένδοξους θανάτους σε παλαιότερες εποχές⁸⁴. Αυτά είναι όλα κι όλα τα δείγματα αρετής που μπορεί ν' ανακαλύψει ο Τ. σε αυτή την περίοδο⁸⁵. Και κλείνει το προοίμιό του επεκτείνοντας τις πηγές της αιτιασδοξίας του μέχρι τους ουρανοί. Ανάμεσα σε όλα αυτά, παρατηρεί, οι οιωνοί του ουρανού ήταν το ίδιο απαίσιοι⁸⁶. Γιατί όλες οι συμφορές και οι θεομηνίες, που έπλητταν τότε τον Ρωμαϊκό λαό, έδειχναν καθαρά ότι οι θεοί δεν ενδιαφέρονταν καθόλου για την σωτηρία μας, παρά μόνο για το πως να μας τιμωρήσουν. (3.2: *adprobatum est non esse curae deis securitatem nostram, esse ultionem*)⁸⁷.

82. Πρωτίστως υπονοούνται η έκρηξη του Βεζουβίου (79 μ.Χ.), οι μοιχείες τεσσάρων Εστιάδων παρθένων (βλ. Σουητ., *Domit.* 8, Πλίνιο 4.11.6 και Δ. Κάσ. 67.3.3) και η μοιχεία του ίδιου του Δομιτιανού με την ανηψιά του (Σουητ., *Domit.* 22).

83. Πβ. Δ. Κάσσιο 67.13.2: ... και 'Ερέννιον Σενεκίωνα (ἀπέκτεινεν) ὅτι τε οὐδεμίαν ἀρχὴν ἐν πολλῷ βίῳ μετὰ τὴν ταμειαν ἤτήκει. Βλ. και Πλίνιο 3.13.3.

84. Πβ. *Ann.* 6.23, 48, 15.61 - 64, 16.34 - 35 κ.ά. Κατ' ἐξοχὴν ἐνδοξες πολιτικές αυτοκτονίες θεωρούνταν εκείνες του Δημοσθένη και του νεότερου Κάτωνα.

85. Η ίδια θλιβερή αναλογία χαρακτηρίζει ολόκληρο το ιστορικό του έργου. Όπως παρατηρεί ο Η. J. Rose, *Ιστορία της Λατινικής λογοτεχνίας*, Λονδίνο 1954³ (ελλην. μτφ. Κ. Χ. Γρόλλιου, Αθήνα 1980), τόμ. 2, σ. 132: «οι λιγοστές αναλαμπές που δέχεται ο αναγνώστης από κάποια ευτυχέστερα γεγονότα που συνέβηκαν στη Ρώμη χωριούν μπροστά στο μελαγχολικό μεγαλείο των πολυάριθμων σκηνών θανάτων και στη συμπτυκωμένη φρίκη των χωρίων όπου ο ιστορικός αφήνει αποτρόπαια γεγονότα να μιλούν μόνα τους». Πβ. και Reid, σημ. 79 πιο πάνω.

86. Ο Τ. αναφέρεται συχνά σε οιωνούς και θεϊκά σημάδια άλλοτε με πίστη, άλλοτε με σκεπτικισμό κι άλλοτε με ειρωνεία ή περιφρόνηση. Βλ. *Hist.* 1.10.3, 18.1, 62.3, 86, 2.12, 50.2, 78, 4.26.2, 5.13, *Ann.* 12.43.1, 64.1, 13.58, 14.12.2 - 4, 32.1, 15.7.2 - 3, 47.1, 74.4. Για το θέμα αυτό βλ. F. B. Krauss, *An Interpretation of the Omens, Portents and Prodiges Recorded by Livy, Tacitus and Suetonius* (Dissert. Philadelphia 1930) και πβ. Syme (σσ. 312, 521 κ.ε.) και Laistner, ό.π. (σημ. 7), σ. 115 κ.ε.

87. Πβ. Λουκανό 4.807.9 (*Felix Roma quidem civesque habitura beatos, / si libertatis superis tam cura placeret / quam vindicta placet*) και 7.454 (*mortalia nulli / sunt curata deo, cladis tamen huius habemus / vindictam*). Για τη δυσμένεια των θεών απέναντι στη Ρώμη βλ. επίσης *Hist.*

Στο προοίμιο των *Historiae*, συνεπώς, ο τόπος *de materia* κυριαρχεί καταφανώς. Αλλά παρά την έκτασή του είναι ελλιπής. Ο Τάκιτος δεν θα μας πει γιατί θεωρεί αξιωματιμολογικά τα γεγονότα που πρόκειται να εξιστορήσει. Ο τόπος *de persona* είναι επίσης ελλιπής. Ο συγγραφέας αναφέρει τους λόγους για τους οποίους επιλέγει τη συγκεκριμένη περίοδο, αλλά δεν μας λέει τι τον έκανε ν' ασχοληθεί με την ιστοριογραφία γενικά. Και αυτό δεν θα μας το πει ούτε στους *Annales*. Μόνο στο προοίμιο του *Agricola* μπορούμε, κατά τη γνώμη μου, ν' ανιχνεύσουμε μιαν απάντηση στο ερώτημα αυτό. Ο Τάκιτος φαίνεται πως ντρέπεται κατά βάθος για το γεγονός ότι η πολιτική του σταδιοδρομία έφτασε σχεδόν στο αποκορύφωμά της επί Δομιτιανού. Μια πετυχημένη καριέρα, εξαγορασμένη όμως με δουλκή υποταγή. (Βλ. σ. κ.ε. και σημ. 69). Αλλά τώρα αρχίζει επιτέλους να πνέει κάποιος άνεμος ελευθερίας· ο Νέρβας συμβιδιάζει τα ασυμβίβαστα, *principatum ac libertatem* (σ.). Η αντίθεση με τη στυγνή τρομοκρατία του Δομιτιανού και τα δεκαπέντε χρόνια ταπεινωτικής τύφης και το μίσος για το παρελθόν από τη μια, το αίσθημα της λύτρωσης και η ελπίδα για το μέλλον από την άλλη, αυτό που παρακινεί τον Τάκιτο ν' ασχοληθεί με την ιστοριογραφία. Η με τα μελανότερα χρώματα περιγραφή της πρότερης δουλείας (σ.), την οποία αποδέχθηκε αδιαμαρτύρητα, δεν λειτουργεί μόνο ως ψυχολογική εκτόνωση, αλλά του προσφέρει και τη λύτρωση της αυτοκαταδίκης⁸⁸. Από την άλλη, με την ευνοϊκή ασφαλώς μαρτυρία του για την καινούργια εποχή, σχέδιο όμως που δεν πραγματοποιήθηκε τελικά (βλ. σ.), θα είχε την ευκαιρία να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του προς τους υπαίτιους αυτής της λυτρωτικής εκτόνωσης.

Τέλος, όσον αφορά τους *Annales*, το καθαυτό προοίμιο τους είναι βραχύτατο· ένα και μοναδικό κεφάλαιο⁸⁹. Μέσα σε δέκα μόνο γραμμές ο Τάκιτος διατρέπει επιγραμματικά τους σπουδαιότερους Ρωμαϊκούς πολιτειακούς θεσμούς μέχρι την εγκαθίδρυση της μοναρχίας, για να καταλήξει στη διαπίστωση ότι ο Οκταβιανός, επωφελούμενος τελικά από την κόπωση ενός κόσμου εξαντλημένου από τους εμφύλιους πολέμους, συγκέντρωσε όλη την εξουσία στο πρόσωπό του και έγινε αυτοκράτορας με τον τίτλο *princeps*⁹⁰. Οι παλιές τώρα δόξες και συμφορές του Ρωμαϊκού

2.38.2, 3.72.1, 4.26.2, *Ann.* 1.39.6, 4.1.3, 16.13.1, 16.3. Για την αδιαφορία τους γενικά: *Ann.* 6.22, 16, 33.1. Εντούτοις, στις *Hist.* 4.78.2 οι θεοί παρουσιάζονται ευμενείς και αναγνωρίζεται ότι οι Ρωμαίοι νίκησαν τους εχθρούς τους *nec sine ope divina*. Αλλά και πάλι υπάρχει απόσταση, όπως ορθά σημειώνει ο Chilver (ό.π.σ. 45), από την παραδοσιακή άποψη ότι οι θεοί είναι μόνιμοι προστάτες της Ρώμης. Πβ. Κικέρ. *Har. resp.* 19: *Quis est tam vaecors qui... cum deos esse intellexit, non intelligat eorum numine hoc tantum imperium esse natum et auctum et retentum?*

88. Πβ. Ogilvie, *RLS*, σ. 251. Ο Syme (σ. 14), αντίθετα, πιστεύει (*GR*, σσ. 163 - 4) ότι ο Τ. στράφηκε προς την ιστοριογραφία για να υπερασπιστεί τον εαυτό του, επικρίνοντας τη θεαματική, αλλά χωρίς νόημα αντιπολίτευση ορισμένων στωικών και δείχνοντας με την εγκωμιαστική διογραφία του πεθερού του ότι οι σπουδαίοι άνδρες μπορούν να ζήσουν αξιοπρεπώς και να διαπρέψουν κάτω από οποιοδήποτε καθεστώς. Βλ. σ. παραπάνω. Για τη στωική αντιπολίτευση βλ. σημ. 65 και πβ. Og. - Rich. σ. 297.

89. Βλ. και P. Willemlieur *Tacite Annales* (Budé 1974), σ. 2, Syme, σσ. 304 και 520, E. Köstermann, *Tacitus Annalen I*, Heidelberg 1963 και Leeman, *YCS*, σ. 186. Αλλά βλ. και σ. παρακάτω.

90. 'Όπως λέει και ο Δίων Κάσιος (53.19.1), μετά το 'Ακτιο «παντάσιν αδύνατον ἦν δημοκρατομένους αὐτοὺς Ρωμαίους σωθῆναι».

λαού έχουν ήδη εξιστορηθεί από λαμπρούς συγγραφείς (1.2: *Sed veteris populi Romani prospera vel adversa claris scriptoribus memorata sunt*)⁹¹, ενώ δεν έλλειψαν τα αξιόλογα πνεύματα που έγραψαν και για την περίοδο του Αυγούστου, πριν εξαναγκαστούν να τα παρατήσουν εξαιτίας του κλίματος της ολοένα αυξανόμενης κολακείας (*temporibusque Augusti dicendis non defuere decora ingenia, donec gliscente adulatione detererentur*)⁹². Οι ιστορίες όμως των διαδόχων του Αυγούστου είναι παραποιημένες, είτε εξαιτίας του φόβου, αν γράφτηκαν όσο οι αυτοκράτορες ζούσαν, είτε εξαιτίας του μίσους, αν γράφτηκαν μετά τον θάνατό τους (1.2: *Tiberii Gaique et Claudii ac Neronis res florentibus ipsis ob metum falsae, postquam occiderant recentibus odiis compositae sunt*)⁹³. Πρόθεσή μου, επομένως, είναι να πραγματευτώ αυτήν ακριβώς την εποχή αρχίζοντας από τα τελευταία χρόνια της περιόδου του Αυγούστου. Η εξιστόρησή μου θα είναι αμερόληπτη, γιατί δεν έχω λόγους να δείξω οργή ή εύνοια για κανέναν (1.3: *... sine ira et studio, quorum causas procul habeo*)⁹⁴.

Ορισμένοι όμως μελετητές (Furieux, ό.π.σ. 177, - Mendell, ό.π.σ. 116, Goodyear, ό.π. - σημ. 79, σ. 88) θεωρούν προοίμιο όχι μόνο το πρώτο αλλά και τα τρία επόμενα κεφάλαια, τα οποία είναι μεν εισαγωγικά στους *Annales*, αλλά δύσκολα, νομίζω, μπορούν να συμπεριληφθούν στο προοίμιο, γιατί περιέχουν αφενός καθαρά ιστορικό υλικό (συνθήκες κάτω από τις οποίες ο Οκταβιανός έγινε βασιμιάια απόλυτος μονάρχης, τρόποι με τους οποίους εδραίωσε την εξουσία του κτλ.) και αφετέρου καμιά δήλωση του συγγραφέα σχετικά με τους σκοπούς του, μέθοδο κτλ. Ουσιαστικά τα κεφ. 2 - 4 των *Annales* έχουν την ίδια ακριβώς λειτουργία που έχουν στις *Historiae* τα κεφ. 1.4 - 11, για τα οποία ο ίδιος ο Τ. λέει ότι, πριν

91. Π6. *Hist.* 1.1.1: *Nam post conditam urbem... prioris aevi annos multi auctores rettulerunt, dum res populi Romani memorabantur, pari eloquentia ac libertate*, (σ.). Για τη στίξη με κόμμα μετά το *memorabantur*, βλ. P. Willeumier, *Une virgule chez Tacite, RÊL bis 1947 (Mélanges Marcel Durr)* 355 - 58 και Büchner, σημ. 73.

92. Η αντίφαση με τις *Hist.* (προηγ. σημ.), όπου αξιόλογοι συγγραφείς παύουν να υπάρχουν μετά την εγκαθίδρυση της μοναρχίας, είναι μόνο φαινομενική, γιατί η εξαφάνισή τους υπήρξε ασφαλώς θαυμαστική, όπως δηλώνει και το χωρίο των *Ann.* (Π6. Goodyear, ό.π.σ. 95). Ο H. Furieux (*The Annals of Tacitus*, τόμ. 1, Oxford 1896²) παρατηρεί σχετικά (σ. 180) ότι πιθανόν αυτός ο λόγος, η *gliscens adulatio*, υποχρέωσε και τον Λίβιο να τεματίσει την ιστορία του στο 9 π.Χ. Π6. και Goodyear, σ. 97 και σημ. 2 εκεί.

93. Π6. και Ιώσηπο, *Ιουδ. αρχ.* 20.154. Αλλά η ιστορική παραποίηση μπορεί να έχει και άλλες αιτίες, όπως την κολακεία, την εύνοια ή την άγνοια. Βλ. *Hist.* 1.1.1 (σ. και σημ. 78).

94. Π6. *Hist.* 1.1.3 (σ. και σημ. 80). Παρ' όλα αυτά, ο K. Wellesley (*Cornelius Tacitus, The Histories book III*, Sydney) 1972, σ. 12) σημειώνει: «It remains true that he hates and (more rarely) admires with a vigour and persuasiveness which outstrip his zeal for truth». Και όπως εύστοχα παρατηρεί ο Goodyear (ό.π.σ. 101), η επιθυμία για αμεροληψία δεν ήταν αρκετή «and there proved to be causes of bias more insidious than those which T. has in mind». Για μια μάλλον οξεία κριτική της υποτιθέμενης αντικειμενικότητας και γενικότερα της ιστορικής αυθεντίας του Τ. βλ. Reid, ό.π. (σημ. 58), σ. 191 κ.ε., Laistner, ό.π.σ. 123 κ.ε. και K. Wellesley, *Can you trust Tacitus?*, *Gr. and R.* 1 (1954) 13 - 33. Συμπαθέστεροι απέναντί του οι J. Vogt, *Tacitus und die Unparteilichkeit des Historikers*, *Würzburger Studien zur Altertumswissenschaft*, 9 (1936) 1 - 20, Martin ό.π. (σημ. 47), σ. 118 και ιδίως Benario, ό.π. (σημ. 70), σ. 148 κ.ε. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης A. Dihle, *Sine ira et studio*, *Rh. Mus.* 114 (1971) 27 - 43.

αρχίσει την κυρίως ιστορία του, πρέπει να πει μερικά πράγματα για την κατάσταση στην πόλη και τις επαρχίες, καθώς και για τις διαθέσεις του στρατού και τους παράγοντες ισχύος και αδυναμίας σε ολόκληρο τον κόσμο, ώστε να μπορεί να κατανοεί κανείς όχι μόνο τα επεισόδια και τα αποτελέσματα των γεγονότων, που μπορεί να είναι και συμπτωματικά, αλλ' επίσης και τις αιτίες τους (*Hist.* 1.4.1. Πβ. και σ.). Για ανάλυση αυτών των κεφαλαίων βλ. Fabia (σημ. 73) και E. Köstermann, *Das Rückblick Tacitus Hist. 1.4. - 11, Historia* 5 (1956) 213 - 17. Ο Köstermann συζητά επίσης διεξοδικά και τα πρώτα δεκαπέντε κεφάλαια των *Annales* (*Der Eingang der Annales des Tacitus, Historia* 10, 1961, σσ. 330 - 55), ενώ ο Ute Schillinger - Häfele (*Zum Annalenproömium des Tacitus, Hermes* 94, 1966, σσ. 496 - 500) εξετάζει ως προοίμιο το πρώτο μόνο κεφάλαιο. Πβ. και W. Wimmel, *Roms Schicksal im Eingang der taciteischen Annales, Antike und Abendland* 10 (1961) 35 - 52.

Παρά τη συντομία του το προοίμιο των *Annales* περιέχει κανονικά όλους τους γνωστούς τόπους, εκτός βέβαια από τον τόπο *de historia*, ο οποίος λείπει, όπως είδαμε, από όλα τα προοίμια του Τακίτου. Ο τόπος *de persona*, εξάλλου, συνδυάζεται και εδώ με τον τόπο *de materia* (βλ. και Λίδιο, σ.). Ο Τάκιτος θα γράψει την ιστορία των διαδόχων του Αυγούστου, επειδή οι υπάρχουσες ιστορίες αυτής της περιόδου παραποιούν την πραγματικότητα εξαιτίας του φόβου, της κολακείας ή του μίσους που κυριεύαν τους συγγραφείς τους, συναισθήματα από τα οποία ο ίδιος ο Τάκιτος δηλώνει πως είναι απαλλαγμένος (σ. και σημ. 94). Τέλος ο τόπος *de materia* είναι μεν σαφής αλλ' όχι πλήρης, αφού ο Τάκιτος παραλείπει ξανά να επισημάνει την όποια αξία ή χρησιμότητα που θα έχει για τους μεταγενεστέρους η ιστορική γνώση της συγκεκριμένης περιόδου.

Η παντελής απουσία του τόπου *de historia*, και συνεπώς του εγκωμίου της ιστορίας, από τα προοίμια του Τ. μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι ο Τ. δεν έτρεφε και ιδιαίτερη εκτίμηση για το περιεχόμενο της ιστορίας που έγραφε. Στους *Ann.* 4.32.2 αίφνης διαπιστώνει με έκδηλη απογοήτευση ότι, σε σύγκριση με το πλούσιο και ποικίλο περιεχόμενο παλαιότερων ιστορικών έργων, το δικό του, λόγω της θεματικής του μονοτονίας είναι ένας άχαρος μόχθος σ' έναν περιορισμένο χώρο (*nobis in arto et inglorius labor*. Πβ. και 4.33.4)⁹⁵. Από την άλλη όμως πιστεύει ότι τα φαινομενικά ασήμαντα περιστατικά που αναφέρει είναι χρήσιμα για τον μελετητή, μια και συχνά αποτελούν τις αφορμές σπουδαιότερων γεγονότων. (4.32.2: *Non tamen sine usu fuerit introspicere illa primo aspectu levia, ex quis magnarum saepe rerum motus oriuntur*. Πβ. Λίδιο 27.9.1 και Αριστοτέλη, *Πολιτικά* 1303b18 κ.ε.). Και λίγο παρακάτω θα επαναλάβει πως όσα γράφει έχουν τη χρησιμότητά τους, μολονότι δεν προσφέρουν παρά ελάχιστη τέρψη. (4.33.2 - 3: *haec conquiri tradique in rem fuerit... Ceterum ut profutura, ita minimum oblectationis adferunt*.

95. Ή, όπως μου επισημαίνει ο Κ. Μπουραζέλης, η απουσία αυτή μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι με τον Τ. θρυσκόμαστε ήδη σε μια προχωρημένη φάση της αρχαίας ιστοριογραφίας, όπου οι συγγραφείς δεν αισθάνονταν πλέον την ανάγκη, ή τη συμβατική υποχρέωση, να εγκωμιάσουν την ιστορία. Δυστυχώς τα περισσότερα προοίμια ιστορικών έργων του 2^{ου} και 3^{ου} αιώνα μ.Χ. έχουν χαθεί, αλλά η παρατήρηση του Μπουραζέλη θρίσκει ίσως κάποια επιβεβαίωση από το ότι ο έπαινος της ιστορίας λείπει από το προοίμιο όχι μόνο του Φλώρου, αλλά και του Αππιανού και του Ηρωδιανού. Πβ. και σ. πιο πάνω.

Πβ. Θουκυδ. 1.22.4 και βλ. επίσης *Ann.* 3.65.1, σ. 11).

Ανακεφαλαίωση και συμπεράσματα: Από τους τρεις βασικούς προοιμιακούς τύπους αυτός που υποεκπροσωπείται στους τρεις μεγάλους Ρωμαίους ιστορικούς είναι ο τύπος *de historia*. Το εγκώμιο της ιστορίας υπάρχει ουσιαστικά μόνο στον Λίδιο, ενώ η αξία και χρησιμότητά της αναγνωρίζεται και στο *BJ* του Σαλλουστίου. Ο ίδιος τύπος απαντά και στο *BC*, αλλ' εκεί γίνεται λόγος κυρίως για τις δυσκολίες που παρουσιάζει η συγγραφή ενός ιστορικού έργου.

Ο τύπος *de persona* παρουσιάζει τις εξής διαφοροποιήσεις: Ο Σαλλούστιος αναφέρει τους λόγους που τον οδήγησαν στην ιστοριογραφία και οι λόγοι αυτοί συμπεκνώνονται στη μεγάλη του απογοήτευση από τη διαφθορά της τρέχουσας πολιτικής κατάστασης⁹⁶. Επιπλέον η ιστοριογραφία είναι μια πνευματική ενασχόληση και ως τέτοια προσφέρεται για την καλλιέργεια της *virtus animi*, που διακρίνει τον άνθρωπο από τα ζώα και μπορεί να του εξασφαλίσει τη δόξα και την αθανασία (βλ. σ. και σημ. 30). Στον Λίδιο ο ίδιος τύπος είναι μάλλον υπαινικτικός. Ο Λίδιος φαίνεται να λέει ότι καταπιάνεται με την ιστορία για να συμβάλει και αυτός στη διαίωνιση των επιτευγμάτων του σπουδαίου λαού του. Δευτερευόντως, επειδή η ενασχόληση με την παλαιότερη ιστορία της Ρώμης του αποσπά προσωρινά την προσοχή από τα θλιβερά γεγονότα της δικής του εποχής⁹⁷. Ο Τάκιτος, τέλος, στρέφεται προς την ιστοριογραφία από τη μια για να τιμήσει τον πεθερό του και να εκτονωθεί ψυχολογικά καταγγέλλοντας ένα καθεστώς στυγνής τρομοκρατίας, και από την άλλη για να λυτρωθεί από τις τύψεις εξαιτίας της προσωπικής του ευδοκίμησης μέσα σε αυτό ακριβώς το καθεστώς⁹⁸. Με άλλα λόγια ο Σαλλούστιος γίνεται ιστορικός για να κερδίσει τη διάκριση και την αθανασία που κατάλαβε πως του αρνιόταν η πολιτική δραστηριότητα: ο Λίδιος γράφει από φιλοπατρία και ο Τάκιτος από ψυχολογική ανάγκη. Το άλλο στοιχείο του τύπου *de persona*, δηλαδή η υπόσχεση για ειλικρινή και αμερόληπτη εξιστόρηση, υπάρχει με μικρές παραλλαγές και στους τρεις ιστορικούς.

Όσον αφορά τον τύπο *de materia* έχουμε να κάνουμε τις ακόλουθες επισημάνσεις: Ο Σαλλούστιος εξηγεί τους λόγους για τους οποίους θεωρεί σημαντικά τα θέματα των μονογραφιών του. Το ίδιο και ο Λίδιος, αφού προτίθεται να εξιστορήσει τα επιτεύγματα του σπουδαιότερου, όπως λέει, λαού στον κόσμο. Ο Λίδιος επισημαίνει επιπλέον τον μόχθο που συνεπάγεται η συγγραφή μιας τέτοιας ιστορίας καθώς και τα σημεία όπου σκοπεύει να δώσει μεγαλύτερη έμφαση και σημασία. Στον Τάκιτο, τέλος, ο τύπος *de materia* αφενός μεν είναι διαποτισμένος από τα προσωπικά συναισθήματα του συγγραφέα για το θέμα, ή τη συγκεκριμένη περίοδο που πρόκειται να εξιστορήσει, αφετέρου δε χαρακτηρίζεται από την απουσία οποιουδήποτε λόγου για την αξία, τη σημασία ή τη χρησιμότητα του συγκεκριμένου έργου⁹⁹.

96. Πβ. Syme, σ. 302: «In the writing of history Sallust discovered solace for disappointment».

97. Αυτό που λέει ο Syme για τον Σαλλούστιο (προηγ. σημ.) ισχύει ως ένα βαθμό και για τον Λίδιο.

98. Βλ. σσ. , σημ. 69 και πβ. Grant, ό.π. (σ. 10), σσ. 105 - 6.

99. Βλ. Grant, 107: «What was the purpose of Tacitus? ... What Tacitus wanted is not so easy to say; it remains something of a mystery. Probably Tacitus did not quite know himself». Αλλά βλ. και σ.

Πέρα από τους γνωστούς τόπους τα προοίμια του Σαλλουστίου, που είναι και ιδιαίτερα εκτενή, περιέχουν, σχεδόν κατά το ήμισυ, ορισμένες γενικές και κοινότητες φιλοσοφικές παρατηρήσεις ηθικού κυρίως περιεχομένου και με εμφανή διδακτική διάθεση. Παρόμοια ηθικολογία υπάρχει και στο προοίμιο του Λιβίου, μόνο που εδώ είναι περισσότερο συγκεκριμένη και συνάπτεται με τα αίτια της παρακμής της Ρώμης. Συμφωνώντας με τον Σαλλούστιο, ο Λίβιος αποδίδει αυτή την παρακμή στη διαφθορά του Ρωμαϊκού χαρακτήρα εξαιτίας του υπερβολικού πλούτου και του συνακόλουθου τρυφηλού και ηδονικού βίου¹⁰⁰.

Για τον Σαλλούστιο όμως η παρακμή και η ηθική κατάπτωση αρχίζουν μετά την καταστροφή της Καρχηδόνας και την εξαφάνιση του αντίπαλου δέους (πβ. *Hist.* 1.11.4M: *Optimis autem moribus et maxima concordia egit inter secundum atque postremum bellum Carthaginiense*. Βλ. και 1.12M και πβ. *BC* 10.1), ενώ ο Λίβιος τοποθετεί την έναρξή τους νωρίτερα, συγκεκριμένα το 187 π.Χ., και την αποδίδει στην ολέθρια επίδραση της Ανατολής (βλ. 39.6.7). Στην Ανατολή επέδριπε την ευθύνη και ο Πολύβιος, αλλά μέσω της Μακεδονικής κατάκτησης το 168 π.Χ. (βλ. 31.25.3 κ.ε. και πβ. Διόδωρο 31.26), ενώ ο Καλπούρσιος Πίσων τοποθετούσε την έναρξή της παρακμής ακόμη αργότερα, το 154 π.Χ. (βλ. Πλίνιο, *Nat. hist.* 17.244).

Στις *Historiae* και τους *Annales* του Τακίτου δεν υπάρχει τίποτε αξιοσημείωτο, πέρα από το σύνθηες προοιμιακό υλικό, αλλά στον *Agricola*, το προοίμιο του οποίου μπορεί, από ορισμένες απόψεις, να διαβάζεται και σαν εισαγωγή σε ολόκληρο το ιστορικό του έργο¹⁰¹, έχουμε ένα δριμύ όσο και σαρκαστικό «κατηγορώ» εναντίον της καταπίεσης και της τρομοκρατίας των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, οι οποίοι νόμιζαν ότι μπορούσαν να πνίξουν την αλήθεια με τη φυσική εξόντωση, τις εξορίες ή την καταστροφή των βιβλίων των φιλοσόφων (βλ. σημ. 65).

Είναι γνωστό ότι ο Λίβιος αντιπαθούσε τη συγγραφική τεχντροπία του Σαλλουστίου¹⁰² και ότι ο Τάκιτος εκτιμούσε όχι μόνο το ήθος, αλλά και το ταλέντο του Λιβίου¹⁰³, μολονότι, λόγω ιδιοσυγκρασίας, θαύμαζε περισσότερο και εμμείτο ενσυνείδητα το ύφος του Σαλλουστίου¹⁰⁴. Όμως, παρά τις πολλές και εντυπωσια-

100. Βλ. *BJ* 4.7 (σ.) και Λίβιο, *praef.*, 11 - 12 (σ.). Πβ. επίσης Τάκιτο, *Hist.* 2.38.1 κ.ε. και Γιουθενάλη 6.294 - 5: «Nullum crimen abest facinusque libidinis ex quo / paupertas Romana perit».

101. Βλ. Leeman, *YCS* (σημ. 55), σ. 207: «The prologue (του *Agricola* ενν.) is... in a way a prologue of the announced historical *œuvre* of Tacitus, an introduction of the historian himself. (Πβ. και σ. 205). Πβ. επίσης H. M. Stephenson, *Tacitus Agricola and Germania*, Cambridge 1894, σ. XIII και Klingner, ό.π. (σ.), σ. 159. Εντούτοις τόσο ο Furneaux (σημ. 59), σ. XXI σημ. 3, όσο και ο Syme (σ. 129) φαίνεται να διαφωνούν με αυτή την άποψη.

102. Πβ. Syme, 138 και του ιδίου, *Sallust*, 290. Πβ. επίσης Σενέκα πρεσβ., *Contr.* 9.1.14 και σημ. 42 πιο πάνω. Παρ' όλα αυτά η επίδραση του Σαλλουστίου στον Λίβιο, ιδιαίτερα στον πρόλογο του τελευταίου, είναι μεγάλη. Πβ. Leeman *Hlc* (σημ. 38), σ. 29 και Ogilvie, *RLS*, σ. 97.

103. Βλ. *Ann.* 4.34.3 (Titus Livius, eloquentiae ac fidei praeclarus in primis) 1.1.3 (decora ingenia), *Hist.* 1.1.1., *Agr.* 10.3. Για την εμφάνιση (επίδραση;) κάποιων στοιχείων της τεχντροπίας του Λιβίου στον Τάκιτο βλ. Syme, σσ. 200 - 1, 350, 685, Martin, σσ. 126 - 7, Goodyear, σ. 31 και σημ. 2, Og. - Rich. σσ. 25 - 7 και Leeman *Or.* (σημ. 52), σσ. 348, 352 κ.ε.

104. Βλ. *Ann.* 3.30.1: C. Sallustius, rerum Romanarum florentissimus auctor. και πβ. Syme, σσ. 149 (To that great exemplar (Sallust) Tacitus is heavily indebted for structures, episodes and portraits), 196 - 99, 353 - 56. Πβ. επίσης Leeman, *Or.*, σσ. 348 κ.ε., 355 κ.ε. και Dorey (σημ. 59), σσ.

κές διαφορές ανάμεσα στον Σαλλούστιο και τον Λίβιο και παρά το γεγονός ότι ο μμητής του Σαλλουστίου Τάκιτος απέχει από το πρότυπό του σχεδόν ενάμιση αιώνα, στα προοίμια των τριών ιστορικών μπορούμε να διακρίνουμε έναν σημαντικό κοινό παρονομαστή¹⁰⁵. Εννοώ την απαισιοδοξία τους για τα πολιτικά πράγματα και την ηθική κατάπτωση της εποχής τους. Ο Σαλλούστιος είναι σαφής και κατηγορηματικός, ανεξάρτητα από την όποια ασυνέπεια του καταλογίζει κανείς ανάμεσα στη ζωή του και τα ηθικά του κηρύγματα¹⁰⁶. Μολονότι αναγνωρίζει ότι είναι πολύ πιο σημαντικό να υπηρετεί κανείς την πατρίδα του με έργα παρά με λόγια, εγκαταλείπει την πολιτική εξαιτίας της μεγάλης διαφθοράς και αναξιοκρατίας που διαπιστώνει (βλ. *BC* 3.3 - 5, *BJ* 3 - 4.4, 4.4 - 8, σσ. παραπάνω). Στον σύντομο πρόλόγο του ο Λίβιος θ' αφήσει να φανεί η γνώμη του για τους σύγχρονους Ρωμαίους σε τέσσερα διαφορετικά σημεία. Πρώτον με τη θλιβερή διαπίστωση ότι στην εποχή του ένας πανίσχυρος λαός χρησιμοποιεί τη δύναμή του για να καταστρέψει τον ίδιο του τον εαυτό (praef. 4, σ. και σημ. 44): αυτή η διαπίστωση, άλλωστε, είναι που τον κάνει να ενδιατρίβει με μεγαλύτερη ευχαρίστηση στο ένδοξο παρελθόν, γιατί έτσι — το δεύτερο σημείο — αποσπάται ο νους του από τις δυσάρεστες καταστάσεις του παρόντος (praef. 5, σ.)¹⁰⁷. Τρίτον εκεί που συνδέει άμεσα τη βαθμιαία απομάκρυνση από τις αρχαίες παραδόσεις με την ηθική παρακμή του καιρού του, όταν «*neq vitia nostra nec remedia pati possumus*» (praef. , σ. 9) και τέταρτον εκεί που παρατηρεί ότι ο πλούτος προκάλεσε την απληστία και οι υπερβολικές απολαύσεις αύξησαν τον πόθο για την ικανοποίησή τους ως το σημείο όχι μόνο της αυτοκαταστροφής, αλλά και της συγκαταστροφής των πάντων (Praef. 12, σ. Πβ. και Σαλλούστιο *BC* 10 - 13). Τέλος, η απαισιοδοξία του Τακίτου, η οποία τροφοδοτείται κυρίως από τη δεκαπενταετή τυραννία του Δομιτιανού¹⁰⁸, είναι τόσο εμφανής σε όλα του τα προοίμια, ώστε να μη χρειάζεται να γίνει και εδώ ιδιαίτερος λόγος. Να τονίσουμε ξανά ότι αυτή η απαισιοδοξία για το παρόν ήταν, όπως είδαμε, και για τους τρεις ένα από τα κίνητρα της στροφής τους προς την ιστοριογραφία, αλλά να επισημάνουμε και μια κάπως απροσδόκητη διαφοροποίηση. Ενώ η απογοήτευση αναγκάζει τον Σαλλούστιο ν' αποσυρθεί οριστικά από την πολιτική και οι μελαγχολικές διαπιστώσεις του Λιβίου τον κάνουν να επιζητά τη διαφυγή από το παρόν μέσω της προβολής και εξύμνησης του παρελθόντος¹⁰⁹, ο βαρύς πεσσιμισμός του

8 - 9, αν και οι ομοιότητες που επισημαίνει ο τελευταίος ανάμεσα στον *Agricola* και το *BC* τείνουν να επισκιάζουν το γεγονός ότι οι διαφορές των δύο μονογραφιών είναι πολύ περισσότερες. Βλ. και Martin, ό.π.σ. 125 κ.ε.

105. Για μια σύντομη σύγκριση των προοιμίων του Σαλλουστίου με εκείνα των Θουκυδίδη, Λιβίου και Τακίτου βλ. Tiffou (σημ. 6), σ. 27 κ.ε.

106. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Syme, ενώ αρχικά φαίνεται να υιοθετεί τις κατηγορίες της παράδοσης για την ανηθικότητα του Σαλλουστίου (*Tacitus*, σσ. 135, 138), αργότερα, στο *βιβλίο του για τον Σαλλούστιο* (*Sallust*, σσ. 269 κ.ε., 278 κ.ε.), διαπιστώνει σωστά ότι η αξιοπιστία τους είναι πολύ αμφίβολη.

107. Όπως σωστά παρατηρεί ο Ogilvie (σημ. 4) σ. 26, «Livy's distaste for his own times could not be more strongly stated». Αλλά την απογοήτευσή του για το παρόν ο Λίβιος την εκφράζει και σε άλλα σημεία του έργου του. Βλ. π.χ. 3.20.5, 4.9.12, 23.4.2. Για τον έκδηλο πεσσιμισμό του προλόγου του βλ. ακόμη Walsh (σημ. 47), σ. 6 και πβ. Duff, σημ. 109 παρακάτω.

108. Πβ. K. Büchner, *Römische Literaturgeschichte*, Stuttgart 1957, σ. 462.

109. Πβ. J. W. Duff, *A Literary History of Rome*, London 1953³ (1909), τόμ. 1, σ. 482: «Pessimism of the

Τακίτου φαίνεται να μετριάζεται από τα ελπιδοφόρα σημάδια της διοίκησης του Νέρβα και του Τραϊανού. Το 98 που δημοσιεύει τον *Agricola* μιλάει για την καθημερινή αύξηση της *felicitas temporum* και για τα αγαθά της τότε εποχής, την οποία μάλιστα σκοπεύει και να εξιστορήσει¹¹⁰. Στις *Historiae*, που δημοσιεύονται σχεδόν οκτώ χρόνια αργότερα, επαναλαμβάνει την πρόθεσή του να γράψει γι' αυτή την *gara temporum felicitas*, αλλ' αντί για την ιστορία του Νέρβα και του Τραϊανού μας παρουσιάζει γύρω στο 116 τους *Annales*¹¹¹, δηλαδή την ιστορία των διαδόχων του Αυγούστου, η οποία διαπνέεται από μια σχεδόν νοσηρά απαισιόδοξη διάθεση¹¹². Θα ήταν, πράγματι, πολύ ενδιαφέρον να γνωρίζαμε αν η προφανής αλλαγή στα σχέδια του Τακίτου οφείλεται σε λόγους τεχνικούς (Syme, *Chilver*, σ. πιο πάνω), βιολογικούς (τον πρόλαβε ο θάνατος), ή — όπερ και πιθανότερον — στη βαθύτερη γνωριμία του με το νέο καθεστώς¹¹³.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

stic regarding contemporary society and less prophetic than Virgil of the imperial destiny, Livy had given his heart to earlier times». Πβ. και σημ. 47.

110. *Agr.* 3.1: ... et quamquam primo statim beatissimi saeculi ortu Nerva..., 3.3: non tamen pigebit... ac testimonium praesentium bonorum composuisse, 44.5: (ei (Agricolae) non licuit) durare in hanc beatissimi saeculi lucem ac principem Traianum videre. Πβ. Πλίνιο, 10.12.2, 58.7.

111. Για τις χρονολογίες σύνθεσης και δημοσίευσης των *Historiae* και των *Annales* βλ. Syme, σσ. 118 - 19, 471 - 73.

112. Πβ. G. A. Davies, *Tacitus Histories I*, Cambridge 1914 (1896), σ. XI: «The melancholy of the author's views of life deepens in the later work (στους *Annales* ενν.) almost to morbidity».

113. Κατά τη γνώμη μου, η πρόθεση του T. να γράψει ξεχωριστή ιστορία για την περίοδο του Αυγούστου, πρόθεση που ανακοινώνεται στους *Annales* 3.24.4 (*cetera illius aetatis memorabo, si effectis in quae tetendi plures ad curas vitam produxero*), δηλαδή μετά το 116, αποτελεί σημαντική ένδειξη ότι είχε εγκαταλείψει προ πολλού το αρχικό του σχέδιο ν' ασχοληθεί με τον Νέρβα και τον Τραϊανό. Πβ. Laistner, σ. 118, και R. Reitzenstein, (*Tacitus und sein Werk, Neue Wege zur Antike*, 4, (1926), σσ. 1 - 32), ο οποίος βλέπει ότι η στάση του T. απέναντι στη μοναρχία γίνεται από το ένα ιστορικό έργο στο άλλο ολοένα και περισσότερο εχθρική. Αντίθετα ο Ilse Zechner (*Hat Tacitus seine politische Überzeugung geändert? WS 54, 1936*, σσ. 100 - 17) υποστηρίζει ότι ο T. σε όλα του τα έργα, από τον *Dialogus* μέχρι τους *Annales*, υπήρξε απόλυτα συνεπής και σταθερός στις πολιτικές του πεποιθήσεις. Βλ. επίσης σ. και σημ. 70.

Comparative Remarks on the Prologues of Roman Historians SUMMARY

This article discusses the proems of Sallust, Livy and Tacitus in an attempt to reach some conclusions from the way each of these historians makes use of the chief conventional *topoi* of historical prologues. We find that the least employed *topos* is that of *de historia*.

A straight eulogy of history is actually present only in Livy, while Sallust simply acknowledges the value of history in the *BJ*. In the *BC* the same *topos* manifests itself in the form of the difficulties, which writing history involves. From the proems of Tacitus the *topos de historia* is completely absent. Regarding the *topos de persona* we can make the following distinctions: Sallust resorts to historiography out of disappointment at the corrupted political situation of his day and — at the same time — in order to practise his *virtus animi* and gain the *gloria*, which he could not attain by his political activity. Livy becomes a historian out of patriotic reasons; he admires the achievements of the Roman people and wants to immortalize them through his history. Finally, Tacitus turns to history out of psychological need. In the case of the *Agricola* he may only wish to honour his father-in-law, but in the *Histories* and the *Annales* the way he denounces the intrigues, the violence and the terror of the *principatus* show that he felt guilty, as it were, for his personal success in such an arbitrary regime.

As for the *topos de materia*, Sallust and Livy explain why they deem the contents of their historical works important and useful for posterity, whereas in Tacitus the same *topos* is characterized, on the one hand, by the author's strong emotional involvement in the subject or the period he is about to write and, on the other, by the absence of any reason for the significance, value or usefulness of his history.

Yet, despite their many and impressive differences, which concern not only their ideological standpoint but also their style of writing, the proems of Sallust, Livy and Tacitus have something important in common; they are all equally permeated by the pessimistic outlook of their authors as regards the current political and moral conditions in Rome.